ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ КОНСЕРВАТОРИЯСИ

«ТИЛЛАРНИ ЎРГАТИШ» КАФЕДРАСИ

Ўқитувчи – нутқ маданияти маръузалар матни

Тузувчи: филология фанлари номзоди, доцент в.б С. Р. Рахмонова

Тақризчи: ф.ф.н, доцент в.б С. Ҳамдамова

Тошкент – 2014 й

“Ўқитувчи – нутқ маданияти” курсининг ўқув дастури

1-мавзу. ***Кириш***. *“Ўқитувчи – нутқ маданияти” фанининг мақсад ва вазифалари. Тил ва нутқ тушунчаси. Туркий тиллар. Ўзбек тилининг тутган ўрни: ўзбек тили қадимий тиллардан бири эканлиги; сершевалиги; пурмаъною пурҳикматлиги; бойлиги, сержарангу жозибадорлиги; таъсичанлиги. Нутқ маданияти фанининг бошқа фанлар билан боғлиги. Фан билан боғлиқ адабиётлар ҳақида, улардан фойдаланиш бўйича услубий тавсиялар. Маъруза матнлари билан талабаларни таништириш.*

Маълумки, ҳар бир тил шу тилда сўзлашувчи миллатнинг маданиятини ўзида акс эттиради. “Ўқитувчи – нутқ маданияти” фанининг асосий мақсади талабаларга нотиқлик санъати сирларини ўргатишдан иборат, чунки жамиятнинг барча жабҳаларида хизмат қилувчи ҳамма мутаҳассислар учун, ҳар қандай маданиятли киши учун ўз фикрни баён қилаётганда лисоний воситалардан тўғри фойдаланиш, ҳар бир тил воситасини ўз ўрнида қўллаш ҳаётий зарурат ҳисобланиши керак.

Маданиятнинг бир бўлаги сифатида нутқ маданияти ҳар бир зиёлининг зиёлилик даражасини белгилайдиган мезондир.

Айниқса, санъат аҳли ҳамиша элнинг назарида бўлади. Шундай экан, у нафақат ўзининг куй, қўшиқлари ва ижроси билан, балки мазмундор, таъсирчан, жозибали нутқи билан ҳам тингловчини, суҳбатдошини сеҳрлаб қўймоғи лозим. Аслида нутқнинг сеҳри куй ва қўшиқнинг сеҳридан қолишмайди. Санъаткор ўз нутқи устида ҳам тинмай ишлаши, нутқ маданиятининг сир – асрорларидан воқиф бўлмоғи жоиз.

Талбалар нутқ узвларидан тортиб нутқ товушларининг лингвистик хусусиятлари, адабий тил билан ҳамоҳанлиги, нутқ одоби, нутқ маданияти мезонлари, бадиий тасвир воситалари ҳақида маълумотга эга бўладилар.

Шунингдек талабалар нутқ маданияти мезонларини ўзлаштириш билан бир қаторда нутқ услублари ҳақида ҳам тушунчага эга бўладилар, уларнинг бир – биридан фарқи, услубларни ўз ўрнида қўллаш маҳоратларини ўрганадилар. Шу билан бирга талабалар нутқий матнлар тузиш, нутқий матнларни таҳлил қилиш, ўзлари ижро этадиган қўшиқ матнлари устида ишлаш, қўшиқ матнини, яъни шеърни ёд олиш, ифодали ўқий олиш малакаларига ҳам эга бўладилар.

Алишер навоий таъбири билан айтганда: “Яхши сўзлай олиш санъатдир, ноёб ҳунардир”. Демак, яхши сўзлаш санъат экан, у санъаткор учун касбий эҳтиёж сифатида зарурдир.

Қадимги Юнон ва Римда нотиқлик санъатининг ривожланиши. Аристотель нотиқлик ҳақида. Цицероннинг нотиқлик санъатинини ривожлантириши.

Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Соҳибқирон Амир Темурнинг нотиқлик санъати. Алишер Навоий нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида. Ҳусайн Воиз Кошифий - моҳир сўз устаси.

Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши. Сиёсий жараёнларда нутқ маданиятининг ўрни.

Миллий истиқлол мафкураси ва маънавий қадриятларни тарғиб этишда нотиқлик санъатининг ўрни.

Инсоннинг моҳияти ижтимоий-сиёсий муносабатлар йиғиндиси эканлиги. Инсоннинг жамият аъзоси сифатидаги ўрни. Инсонда жамиятга дахлдорлик сифатлари. Ижтимоий-сиёсий муносабатларда муомаланинг аҳамияти. Муомала - маънавий қадрият сифатида. Инсоннинг муомала қилиш қобилияти маданиятлилик белгиси сифатида.

2-мавзу. *“Ўқитувчи – нутқ маданияти” ва нутқ одоби. Пандномa асарлар таҳлили. Нотиқлик санъати – нутқ маданиятининг асоси. Нотиқлик санъати вакиллари ҳақида маълумотлар. Арасту, Демосфен, Цицирон.*

Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни.

Нотиқликнинг турли ҳолатлар ва муҳитларда қўлланилишининг ўзига хос хусусиятлари. Нотиқликнинг турли хил вазиятларда турлича қўллаш ва турлича аҳамият касб этиши. Ижтимоий-сиёсий нутқ ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Академик (маъруза, илмий маъруза) нутқ, аудитория нутқи. Ижтимоий-маиший (турли тадбир, юбилей кабилардаги) нутқлар. Сайловлардаги учрашувлардаги нутқлар.

Нотиқлик санъатининг турли шакллари: монологик нутқ (маъруза, турли чиқишлар), мулоқотли нутқ (баҳс, мунозара, суҳбат ва бошқалар).

Матнга таянган ҳолдаги нутқ сўзлашнинг ўзига хос жиҳатлари. Матнсиз нутқ сўзлаш қобилиятини эгаллаш маҳорати. Импровизация. Аудиторияни жалб этган ҳолда нутқ ирод этиш санъати. Нутқ санъатида кўргазмали қуроллар ва турли техникавий воситалардан фойдаланиш усуллари. Нутқни жамоа манфаатларига боғлиқ ҳолда ирод этиш маҳорати. Нутқнинг адолат тамойилларига, умуминсоний қадриятларга, инсонни қадрлаш ва эъзозлаш анъаналарига асосланиши унинг ишонтирувчилик ролини ошириш кафолати сифатида.

Нотиқлик маҳоратини ошириш йўллари. Нотиқлик маҳоратини оширишда машқ қилиш, кўникма ва малакани ошириш услублари. Нутқнинг юқори савияда бўлишида ахборот бойлигининг ўрни. Нутқ ирод этишда уни далиллаш, унинг аниқ фактларга асосланиши. Халқ кўнглида, лекин ҳали

илғаб олинмаган инсоний орзулар ва манфаатларни ҳис этиш ва уларни нутқ жараёнида ишлатиш каби услубларни эгаллаш масалалари кўзда тутилади.

3 – мавзу. *Алишер Навоий ва нутқ маданияти.*

Турли асарлардан жамланган ўгитлар. Ўзбек воизлик санъати ҳақида тушунча. Воизлар тўғрисида маълумотлар. Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Ҳусайн воиз Кошифий.

Маълумки, Алишер Навойи, Ҳусайн Воиз Кошифий, Шайх Саъдий Шерозий каби буюк Шарқ алломалари ижодида суҳбат ва нутқ одоби қоидалари қиёмига етказиб баён этилган.

Мутафаккирларимизнинг наздида тил суҳбат ва нутқ одобининг бирдан-бир воситасидир. Уни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатишгина нотиқни мақсадга муяссар этиши мумкин.

Ҳаётда, инсонлараро муомалада тилнинг фаолиятига эҳтиёж ва зарурат жуда катта. Қуйидаги ҳолатларда тилни суҳбатга очиш лозим ҳисобланади: Зарурат тақозоси билан кўнгилдаги яширин сирларни ошкор этиш, мазлумларнинг фарёдига, нидосига, илтижосига жавоб бериш, мазлумларга мадад бериш мақсадида сўз айтиш. Зотан, бу ҳолатларда кўнгил енгил тортади, айтилган сўзлар мазлумларни золимлар зулмидан озод этиши мумкин.

Тилдан фойдаланиш билан бирга, кези келганда, тилни сақлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Тилни асраш ўзни асраш, тинчликни сақлаш, инсон-лараро муомала, муносабат мувозанатини меъёрлаштиришга сабаб бўлади.

Дарҳақиқат, айтилган сўз одам учун фарзанди тарбиясидай бир нарсадир. Ота-она фарзандидан тонолмагани сингари, ўз сўзидан ҳам тонолмайди.

Фарзанд ҳам ота-онадан тонолмагани каби, сўз ҳам сухандоннинг ўзиники. Шунинг учун айтиладиган сўзга масъуллик ота-онанинг фарзандга, фарзанднинг ота-онага масъуллиги даражасида бўлмоғи лозим. Элга фойда келтирадиган фарзанд қобил, бировга зарари тегадиган фарзанд эса ноқобил саналади. Сўз ҳам шундай. Бировга нафъи тегадиган сўз яхши саналади ва у ўз эгасига шараф келтиради. Бировга зарар етказадиган сўз эса ёмон ҳисобланади ва сўзловчини бадном этади.

Инсоний муомала-муносабатнинг дебочаси салом-аликдир. Суҳбат ва нутқ одоби салом-аликдаёқ кўриниб қўя қолади. Зеро, салом-алик одоб-ахлоқнинг бирламчи бегиларидандир. Шаркда саломаликнинг ўзига хос одоби ва қоидалари шаклланган. Унга кўра, қуйидаги шароитларда инсонлар бир-бирлари билан салом-алик қилишлари вожиб. Аввало, дўсту биродарлар бир-бирларини кўрганларида салом-алик қилишлари шарт. Иккинчидан, йўлда юрганда, одамларга салом бериш керак. Кейинги пайтларда, айниқса, катта шаҳарларда бу одатга амал қилинмай қолди. Учинчидан, биродарининг эшигига етганда, салом бериш жоиз. Тўртинчидан, ўтиришлар, йиғинларга, тўй-маъракаларга борганда, ҳозир бўлган жамоага салом бериш лозим. Бешинчидан, агар киши бир ерда ўтирган бўлса ва ўрнидан туриб кетадиган бўлса, қолганларга салом дейиши лозим. Бу – хайрлашув саломи бўлади. Олтинчидан, қабристонга яқинлашганда салом бериш вожиб. Етгинчидан, инсон ўз уйига кирганида, хонадон ахлига салом бериши керак.

Ҳаётда салом бермаслик керак бўлган шароитлар ҳам бор. Буни баъзилар фаҳм-фаросат билан илғаб оладилар. Баъзилар эса тарбиячилар айтмаганлари учун англамай, амал қилмай юраверадилар. Бу нарса оила, боғча, мактаб тарбиясида, албатта, кўзда тутилиши лозим. Қуйидагидек вазиятларда салом берилмайди: ҳаммомда ювинаётганда, ҳожатхонада ўтирганда, Қуръон ўқиётганда, номаҳрам хотинлар дуч келганда, номоз ўқиб турган одамга.

Шарқона ахлоқ ва ҳаётий вазиятлардан келиб чиқиб, шакллантирилган салом бериш одобига биноан, салом берувчи киши пок бўлиши керак: отлиқ

ёки бошқача уловдаги одам яёв кишига салом бермоғи жоиз; ёши кичик одам ёши улуғ одамларга биринчи бўлиб салом бермоғи лозим; салом бераётган одамнинг чеҳраси очиқ ва хурсанд бўлса, у бошқаларга ҳам хушнудлик бағишлаши, борган даврасига файз киритиши мумкин; ишора ёки имо (бошни қимирлатиб, қўлни кўкракка қўйиб) эмас, балки овоз чиқариб: «Ас саломи алайка» ёки «салому алайк» десин ва агар жамоатчилик билан кўришаётган бўлса, «Ассалому алайкум» деб айтиш одобдандир; икки киши бир-бирига яқинлашганида, қўл бериб кўришмоғи маъқул, чунки бу дўстлик ва биродарликни билдиради.

Саломга тегишлича жавоб қайтариш ҳам муҳим инсоний фазилатдир. Абдулла Ориф «Маломат тоши» шеърида инсонлар томонидан ёғдириладиган маломат тошининг сабабларидан бирини – «у балки аликсиз қолган бир салом» дея жуда тўғри белгилайди. Саломга жавоб қайтариш шартларига кўра, саломга хурсанд бўлиб алик олиш лозим. Иккинчидан, салом берганга раҳмат дейиш ҳам ўринли. Учинчидан, агар ислом миллатига мансуб бўлмаган одам салом берганида ҳам, ҳурмат кўрсатиб, алик олган маъқул. Тўртинчидан, саломга алик олувчи ҳам таҳоратли, пок бўлиши керак. Бешинчидан одамлар, жамоат бўлиб ўтиришган бўлса, ораларидан бир киши саломга жавоб қайтарса, етарлидир. Олтинчидан, саломга ишорат билан эмас, овоз чиқариб алик олиш зарур. Етгинчидан, саломга алик олганда, салом берган киши буни эшитиши лозим. Зеро, салом-аликнинг фазилати – инсонларга эзгулик тақдим этиш ва зудлик билан эзгуликка жавоб қайтаришдан иборатдир.

Суҳбат ва нутқ одобида маданият ҳамда фаҳм-фаросат билан савол-жавоб қилиш, сўрашиш ҳам муҳим ўрин тутади. Шайх Саъдий «Гулистон» асарининг «Суҳбат одоби зикрида» бобида шундай ҳикоят келтиради: «Баданимда либосим остида бир пинҳон ярам бор эрди. Шайх, раҳматуллоҳи алайҳ, ҳар кун сўрар эрди ва қайси узвимда эрканин сўрамас эрди. Андин иҳтироз этар эрдиким, ҳар узвни зикр этмак раво эр-мастурар. Хирадмандлар дебдурларким, ҳар кишининг саволидин ранжида бўлсалар, жавобида ранжида

бўлурлар». Демак, камоли эҳтиёткорлик билан савол-жавоб қилиш лозим экан. Чунки кишининг кўнглига тегадиган, ранжитадиган савол худди шундай жавобни келтириб чиқариши ва бу инсонлараро нозик муносабатга рахна солиши мумкин экан.

Ҳозирги шароитда нутқ маданиятига бўлган муносабат кескин ўзгарди. Собиқ шўролар даврида нотиқликка "сукут сақлаётган суҳбатдош билан мулоқот" деган таъриф берилган эди. Бу фикр қарамлиги, тафаккур қуллигига асосланган, монологик мулоқот устувор бўлган тоталитар тузумнинг меваси эди. Ҳуқуқий демакратик давлат, фуқоролик жамият қуриш йўлидан бораётган Ўзбекистон шароитида ҳақиқатни барча билишга ҳақли бўлган муҳит қарор топиб, мулоқотда монолог ўрнини деолог, якка ҳоким фикр ўрнини фикрлар хилма-хиллиги эгалламоқда. Асосий таркибий қисми буйруқ бўлган тизим асосини инонтириш ташкил этувчи демократик мулоқот билан алмашмоқда. "Бизнинг пировард мақсадимиз – инсон ҳуқуқлари ҳар томонлама ҳимоя қилинадиган маърифатли жамият барпо этишдан иборат" экан, жамиятимиз олдида ўз дунё қараши, ўзига хос мақсад-муддаолари бўлган ижтимоий гуруҳ ва табақаларни бирлаштириш, умуммақсадлар томон йўналтиришдан иборат вазифа туради.

Шу ўринда масаланинг бир жиҳатига эътиборни қаратиш лозим. Аслини олганда, барча замонларда ва ҳар қандай шароитда давлат ва жамият бошқарувини амалга ошираётган шахс ёки каттами-кичикми жамоани бошқараётган раҳбар одамларни ўз ирода-хоҳишига бўйсундириш ва мақсадга эришишга интилади. Бу эса фақат икки йўл билан амалга оширилади: Одамларни мажбур этиш ёки ўзи истаган ишни қилиш мақсадга мувофиқ эканлигига, улар учун фойдалигига ишонтириш мумкин.

Ўз навбатида кишини унинг хоҳиш-иродасига зид ўлароқ, бирон бир ишга бажаришга инсонга онгига хос бўлган икки кучли омилга суянган холда мажбур этиш мумкин. Бирнчи омил қўрқув бўлса, иккинчиси – манфаат. Кишиларни қўрқитиб олиш мумкин, шунда у сизнинг иродангизга

мувофиқ амални бажаради ва у (лар)ни “сотиб олиш” мумкин, бунда у сиз истаган ишни қилади, чунки бундан ўзи ҳам манфаат кўради.

Ҳар қандай тоталитар тизимда (у давлат миқёсида бўладими ёки кичик бир жамоа доирасида) бундай императив – мажбурловчи нутқий таъсир кенг тарқалган бўлади, чунки бундай тизимнинг ўзи ялпи қўрқув ҳиссига таянади. Шахсий манфаат ҳам тоталитар жамиятда одамлар ўртасидаги муносабатларни шакллантиришнинг асосини ташкил этади. Одамлар қўрқитилади ва бир пайтнинг ўзида “сотиб олинади”.

Собиқ иттифоқдаги шўролар ҳукуматининг бошқарувида ҳам шу усуллари ҳукмронлик қилган. қўрқув ва шахсий манфаатга таянган собиқ иттифоқ шароитида бутун жамият конкрет шахслар ёки конкрет кишилар гуруҳи учун ўз истак-иродасини амалга ошириш майдони вазифасини бажарган. Кўп сонли одамлар белгиланган қоидалар асосида ҳаракат қилар ва бемаъни, айрим ҳолларда эса жиноий ишларни амалга ошириб, эвазига шахсий хизмат машинаси, уй-жой, алоҳида таъминот ва бошқа имтиёзлар олардилар. Бутун давлат тизими, ундаги ўрни ва мавқеига қараб каттароқ ёки кичикроқ пора-ю таъмага суянган эди ва бу тизимда ўрин топган кишилар ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, жамиятга ҳизмат қилиш эмас, балки юқорида тилга олинган имтиёзларга эга бўлишга интилганлар ва аслини олганда, бирон-бир фойдали иш қилмай туриб кўп нарсага эга бўлиш учун ҳаракат қилганлар. Коррупция гуллаб яшнаган бундай шароитда халқ ва алоҳида олинган ҳар бир одам ўз руҳий ва ақлий салоҳиятини рўёбга чиқаришдан маҳрум этилган эди. Бу бемаъни, абсурд тизимда шаклланган кўникмалар ҳамон ўз салбий таъсирини ўтказмоқда.

Президент И.А.Каримов мустақил Ўзбекистон тараққиёти йўлига бундай салбий холатларнинг тўсиқ бўлаётганига қайта-қайта эътиборни қаратиб келмоқда. Ҳусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида Республикада таркиб топган вазиятни таҳлил этиб, стратегик вазиятларни белгилар экан шундай

дейди: “Шуни тан олиш керакки, биз мустабид тузум мероси ва ақидаларидан, унинг мафкураси, маъмурий назорати ва цензурасидан жуда катта қийинчиликлар билан ҳалос бўлаяпмиз”[1].

4 – мавзу. *Нутқ товушлари ҳақида тушунча. Нутқ товушларининг табиатдаги бошқа товушлардан фарқи . товуш ва ҳарф. Унли товушлар таснифи. Ундош товушлар таснифи. Талаффуз меъёрлари.*

Мулоқот – инсонларнинг ўзаро муносабати, ахборот алмашиниши ва бир-бирига рухий таъсир этиш жараёнидир.

Касбий мулоқот эса умумий мулоқотнинг таркибий қисми ҳисобланади. Шундай касблар борки, уларни мулоқотсиз ва ижтимоий муомала нутқисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис мулоқот ва ижтимоий муомала нутқ маҳоратини эгаллаш айниқса, адабиётшунос, санатшунос, психолог, ва бошқа касблар ходимлари учун жуда ҳам муҳимдир.

Касбий мулоқот ва ижтимоий муомала нутқининг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг психологик томондан тўғри ташкил этилганлигига, мулоқот субъектлари сифатида нутқ сўзловчи ва тингловчи қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши ва бир қатор омилларга эътибор қаратишига боғлиқдир:

- нутқда мантиқийлик, қатьийлик ва жозибадорлик;
- бошқаларни тинглаш маданияти;
- хатти-ҳаракатларнинг, мимиканинг нутқ сўзловчи фикри билан мутаносиблиги;
- мулоқот муҳити – хона ёки аудитория жиҳозларига қўйиладиган талаб ва ҳ.к.

Фиқримизча, ижтимоий муомала нутқи сўзловчи ва тингловчи ўртасвдага бевосита боғловчи воситадир. Нутқда нафас, талаффуз, товуш, урғу, дикция, интонация, пауза (тўхтам), урғу ва мимика сингари нутқий техника омиллари катга аҳамиятга эга. Аниқ ва бурро талаффуз товушнинг

---

[1] “Халқ сўзи”, 2005 йил, 29 январь.

аниқ ва жаранглаб чиқипш, оҳанги, тембри, унинг гоҳ пасайиб, гоҳ баландлашиб туриши тингловчини бефарқ қоддирмайди, тингловчининг диққатини ўзига қаратади, зериктирмайди ва кайта тақрорлаишинг оддини олади. К#йга сўраш эса, одатда, нутқ сўзловчида шубҳа уйғотади ва эътиборсизликни акс этгаради.

Урғу тингловчининг эътиборини маълум бир фикрга, гап таркибидаги аҳамиятли сўзга хизмат қилади. Урғу кўпроқ риторик саволларда самарали қўлланилади.

Сўзлар фақатгина ахборот ва маълумот ташувчи эмас, балки бошқа психологик вазифаларни ҳам бажаради. Яъни маълум бир лексик воситалар-сўз, сўз бирикмаси ва гап касбий мулоқот ва ижтимоий муомала нутқининг бошланишига, давом этишига ва ҳатго тугатилишига сабаб бўлиши мумкин.

Касбий мулоқот ва ижтимоий муомала нутқини бошлашга хизмат қилувчи лексик юситалар:

"Нимадандир безовта кўринасиз?"

"Нимадандир хафамисиз?".

"Жуда хурсанд кўривасиз?"

Касбий мулоқот ва ижтимоий муомала **нутқини давом эттиришга** хизмат қилувчи лексик воситалар:

"Сизни тушунаман..."

"Давом этинг, давом этинг. Бу жуда қнзиқ..."

"Мумкин бўлса, батафсилроқ..."

"Бундай бўлипга мумкин эмас!"

Қуйидаги муносабатлар ва жумлалар **касбий нутқий мулоқот** ва ижтимоий муомала нутқинингчекланишига **ёки** тугатилипшга олиб келиши мумкин:

I. Буйруқ, кўрсатма.

"Яна бир қайтаринг!".

"Секинроқ гапиринг ".

"Мен билан бундай (оҳангда) гаппашманг!"

II. Огоҳлантнриш, таҳднд, ваъда:

"Яна бир бор такрорланса-тамом".

"Ўзингизни босинг, фақат шундагина мен сизни диққат билан тииглаиман ".

III. Ўргатиш, маслаҳат беринг:

"Бу нотўғри ".

"Сиз бундай йўл тутмаслигишиз керак ".

IV. Танқид, айблаш, норозилик:

"Сизнинг ҳаракатларингиз-нодонлик".

"Мен сиз билан бошқа баҳслашмайман".

"Шундай бўлади деб огоҳаантирган эдим ".

V. Тинчлантириш, ҳамдардлик:

"Бу каби ҳиссиёт менга ҳам таниш ".

"Ҳамма ҳам хато қилади ".

"Биз сизни қўллаб-қувватпаймш ".

VI. Муаммодан четлапшш, эътиборни бошқа томонга буриш, ҳазил:

"Нега буни миянгиздан (каллангиздан) чиқариб ташламайст?"

"Келинг, бошқа мавзуда суҳбатлашашик ".

Ҳар иккала нотиқ нутқининг мазмун-моҳияти бор. Лекин оддий тингловчининг ёдда сақлаши ва тушуниши жиҳатдан иккинчиси эътиборлидир.

Касбий мулоқот ва ижтимоий муомала нутқининг жозибали ва руҳий таъсирчан бўлиши шуки омилга боғлиқ. Нутқ жараёнида яна шунга риоя этилмаса, мақсадига эришолмайди. Бу нутқ сифатлари ва нутқ техникасидир. Нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, софлиги, таъсирлилиги, жўялиги, бойлиги, ифодавийлиги, соддалига, қисқалиги талаб этувчи омиллар унинг сифатини ташкил этса, овоз, нафас, пауза, интонация, дикция, урғу нутқ техникасини ташкил этади. Ана шу нутқ техникаси воситаларини амалда тўла ва ўринли қўллай билмаган нотиқнинг касбий мулоқоти ва ижтимоий муомала нуткд самарасиз бўлади.

Касбий мулоқот ва ижтимоий муомала нутқи пайтида нотиқ билан тингловчилар ўртасвда бир-бирини тушуниш ва яқинлж анча жонли бўлиши лозим. Ўзини тугаши, характери, сўзлаш манераси, фикр юритиш усули-қайси бири бўлишидан қатьий назар, тангловчилар уни ёқгариб қолишлари керак. Ўзини жозибали сўзи билан суйдира олиш, тингловчида кайга учраяшш иштиёқини уйғотиш билан хайрлапшш нотиқ касбий мулоқоти ва ижшмоий муомала нутқининг муваффақиятининг гаровидир.

Юқоридагалардан келиб чиққан ҳолда айтшп жоизки, касбий мулоқот ва ижтимоий муомала нутқини энг муҳим талабларидан бири *нотиқлик маҳорати ва тинглаш қобишятидир.* Зотан, таниқли ҳуқуқшунослар, файласуфлар, социологлар, маънавиятшунослар, педагоглар ва психологларнинг нуқтаи назарича, ўз-ўзини тингловчи сифатида такомиллаштириш – мутахассисликка кўйилган биринчи қадам. Тинглаш

фаолияти нутқ сўзловчи фикрларини тушунишга ўз навбатида касбий мулоқотни самарали олиб боришга қаратилгандир. Тинглаш-оғир ва машаққатли машғулот. Нутқни тинглаш давомида аксарият ҳолларда тингловчилардан айримлари тез-тез савол бериб такрор сўрашга мажбур бўлади. Бу эса касбий мулоқотга ва нутққа салбий таъсир кўрсатади. Саволларнинг кўп бўлиши мавзунинг тингловчилар томонидан зўр қизиқиш билан яхши қабул қилинганини англатади. Одатда, икки ҳолатда савол берилмайди: касбий мулоқот ёки ижтимоий муомала нутқи мавзуси тўла ўзлаштирилганда ёки ҳеч нарса тушунилмаганда. Тингловчилар ҳам ўз билими, савияси, дунёқараши, қизиқишидан келиб чиққан ҳолда мурожаат қилишади, шу сабабдан, нотиқлар дилини оғритмасдан, ишончини қозониб жавоб бериши керакки, токи даврада ёки аудиториядаги тингловчиларда нохуш кайфият пайдо бўлмасин. Тингловчилар ўз характери ва мақсадга кўра савол беришади: баъзилари ниманидир ўрганиш, билиш учун, баъзилари нотиқни синаш учун, бошқа бири эса, ўзини кўрсатиш учун савол беради. Шунинг учун ҳам касбий мулоқот соҳиби ёки нотиқ нутқ пайтида ҳар қандай сўзга, ҳар қандай ҳолатга тайёр туриши керак.

Раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, ўзгаларни инонтириш қобилиятининг аҳамияти ва зарурияти мамлакатимиз ва бутун жаҳон миқёсидаги мураккаб мафкуравий жараёнлар билан ҳам белгиланади. Тараққиётнинг асосий шарти мамлакатдаги барқарорликдир. Давлат ва жамиятдаги барқарорликни сақлашнинг бош омили эса турли гуруҳ, ташкилот ва давлатлар томонидан уюштирилаётган мафкуравий хуружлардан одамларни асрашдан иборат. Инсон онги ва қалби учун кураш кечаётган шароитда ҳар бир раҳбар зиммасига у давлат ва жамият бошқаруви тизимида ишлайдими ёки бирон-бир корхонани бошқарадими, бундан қатъи назар, фуқароларимизни халқимизнинг асл манфаатларини ифодалайдиган ҳаққоний миллий ғоямиз билан қуроллантириш вазифаси ҳам юклатилган.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов “Независимая газета” (Россия) муҳбирининг “рангли инқилоб”лар ва Ғарбнинг Ўзбекистондаги вазиятга таъсири ҳақидаги саволларига жавоб берар экан четдан таъсирдан кўра ички омиллар муҳимроқ эканлигини таъкидлаб шундай деган эди: “...Ҳукуматнинг аҳоли билан алоқаси қанчалик мустаҳкам экани, улар ўртасида мулоқотнинг мавжуд ёки йўқлиги ҳам ғоят муҳим аҳамият касб этади. Энг ёмони, ҳокимият билан халқнииг муносабати кар билан соқовнинг “сўзлашуви”ни эслатадиган ҳолатдир. Бундай вазият маъсулиятни зммmасига олган ҳокимият билан уни сайлаган халқ ўртасида вужудга келмаслиги керак” *(«Халқ сўзи». 2005 й. 19 январь).*

Демак, замонавий раҳбар учун касбга оид билимларнинг, хўжалик ишларини юритиш маҳоратининг ўзи камлик қилади. У тарғибот-ташвиқот ишларининг ўзига хос қонун-қоидаларни билиши, одамлар билан мулоқотда уларни қўллай билиши ҳам лозим. Ва аксинча, одамларнинг онгини ўзгартириш, уларни олий мақсадлар сари йўналтириш каби мураккаб ижтимоий вазифаларни уддалай олмаган киши раҳбарлик лавозимини эгаллаши мумкин эмас. Мамлакат ва халқ тақдири, амалга оширилаётган ислоҳотлар самараси биринчи навбатда раҳбар кадрларнинг савиясига, уларнинг замон ва тараққиёт талабларига нечоғлик жавоб бера олишига боғлиқ. Энг муҳим талаблардан бири эса нотиқлик маҳоратини эгаллаш, жонли сўзнинг таъсир кучидан фойдалана билишдир. Шунинг учун ҳам Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясидаги нутқида: “Ўз фикрини мутлақо мустақил, она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваломбор, раҳбар курсисига ўтирганларни бугун тушуниш ҳам. оқлаш ҳам қийин”, – дея алоҳида таъкидлаган эди (И.А.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998 йил, 331-бет.).

Нотиқлик санъатининг яхши эгаллаган раҳбар сўз кудратидан фойдаланиб, одамларни ўзига қарата оладиган ҳақиқий йўлбошчига айлана

олади. Бу эса, юқорида айтганимиздек, осон иш эмас. Римнинг буюк нотиғи Цицерон шундай деган эди: “Сухандонлик шундай сифатки, унга осонликча эришиб бўлмайди ва у жуда кўп билим ва меҳнатдан туғилади”. Бу сўзлар ҳеч қачон ўз долзарблигини йўқотмайди. Нотиқлмк назариясини билиш, одамлар психологиясини ўрганиш, нутқ сўзлашни доимий машқ қилиш ва сўз устида жиддий ишлаш одамларга таъсир ўтказиш, уларнинг диққатини жалб этиш имкониятини беради. Одамларни мажбур этиш уларни инонтиришдан кўра осонроқ. Шунинг учун айрим раҳбарлар одатда мажбурлаш орқали одамларни ўз иродаларига бўйсундиришга ҳаракат қилишади. Бироқ ишонтиришнинг мажбурлашдан кўра афзал жиҳатлари бениҳоя кўп. Ўрта одам унинг қўрқув ва манфаатпарастлик туйғуларига таъсир ўтказилаётган пайтдагина буйруққа қулоқ тутади ва унга амал қилади. Уни қўрқитишни ёки шахсий манфаат орқали ўзингизга мойил қилишни тўхтатганингиз ҳамоноқ у сизнинг таъсирингиздан халос бўлади ва сиз энди уни ўз иродангизга бўйсундира олмай қоласиз. Шунинг учун куч билмас таъсир ўтказиш вақтинчалик ҳолатдир. Ишонтириш эса инсон ақл-тафаккури устидан ҳукмронлик қилиш имконини беради ва доммийлик хусусиятига эга. Агар сиз ўз фикрларингизни ўзга кишининг онгига сингдирсангиз, улар ўша одамнинг ўз шахсий фикридек хатти-ҳаракатларини йўналтирувчи кучга айланади ва оқибат ўлароқ у сизнинг доимий таъсирингиз остида қолади. Тақдир тақозоси билан ўзгаларни ўз фикрига инонтиришга эришган раҳбар эгаллаган лавозимидан кетса ҳам, унинг бошлаган эзгу ишлари давом этади.

Америкалик сиёсатчи ва бизнесмен Д.Уэбстер шундай деган эди “Менда бор бўлган барча нарсани олиб қўйинг. Менга сўзлаш қобилиятимни қолдирсангиз бас. Шунда мен тез орада барча йўқотган нарсаларимни қайта қўлга киритаман”. Беҳуда айтилмаган гап. Бу эътироф ортида катта ҳаётий тажриба, тинимсиз изланиш турибди.

Зеро, “Шунда одам оломон бўлиб, ҳар лаҳзада серкага эҳтиёж сезиб эмас, аксинча, ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз маъсулияти билан, онгли

тарзда, озод ва ҳур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятни, улар барпо этган маънавий-руҳий муҳитни сохта ақидалар, бақириқ-чақириқлар, ҳавойи шиорлар билан асло бузиб бўлмайди. Уларни ўзлари ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадлардан чалғитиб ҳам бўлмайди" (И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд. – Т., Ўзбекистон, 1999, 97-бет)

5 – мавзу. *Нутқ маданияти ва адабий тил. Адабий тилнинг икки шакли. Адабий тил меъёрлари: фонетик, лексик, грамматик (морфологик, синтактик), орфографик, орфоэпик, акцентологик, семантик ва ҳоказо.*

Нутқ маданияти ва унинг мезонлари. Нутқнинг тўғрилиг. Асосий мезон. Нутқ маданиятининг бошқа мезонлари нутқнинг тўғрилиги мезонига боғлиқлиги. Соф лисоний мезон эканлиги.

Ушбу усул педагогнинг нутқ маданиятида ҳал этувчи, ғоят муҳим ўрин тутади. Педагог нутқининг маданийлиги – унинг билим даражаси, ақл-идрокининг кўлами, фикрлашдаги етуклиги билан бир қаторда - она тилининг бойлигидан фойдалана билишига ҳам боғлиқ.

Донишмандлар айтганларидек, тил – инсонларнинг энг муҳим алоқа воситаси. Шу боисдан у ижтимоий ҳодисадир. Нутқ архаик, хорижий, лаҳжага хос сўзлардан холи, соф, ихчам бўлгани, унда сўзлар кам, маъно кўп бўлгани яхши; нутқ ўткир, яъни жарангдор, мантиқий ва стилистик урғули, равон, ҳаммага тушунарли, дона-дона қилиб сўзлангани маъқул.

Тил – ҳар бир педагогаинг куроли, фикрнинг бевосита воқеликка чиқишидир. Донолар таъкидлаганларидек, инсон акд-заковати, тафаккури ва онганинг энг бой ютуқлари, теран билимлар, кенг миқёсли илм-фанлар, оташин ҳис-туйғулар нутқда очиқ-ойдин, жарангдор ва жозибадор

ифодаланмаса, кўпчиликка номаълум бўлиб қолаверади. Бинобарин, педагогнинг, нотиқнинг вазифаси баён этиладиган фикрларни талаба, аспирант, тингловчилар бевосита қабул қилиб олишига эришишдан иборат. Бу эса нотиқнинг ўз фикрини қандай шаклда ифода қилишига боғлиқ.

Педагог тили тингловчиларнинг ҳис-туйғуларини уйғотадиган, уларни қизиқтирадиган, диққат-эътиборини нутқ мавзуига жалб этадиган бўлиши лозим. Мавзуни тушунарли ва ишонарли қилиб баён этиш педагог муваффақиятининг гаровидир.

Тил – моддий ва маънавий ишлаб чиқариганинг самараси; узлуксиз саъй-ҳаракат, имо-ишора, баҳслашув ва мулоқот оқибатида вужудга келган маънавий бойликнинг биллур қотишмасидир. Тил - ҳар қандай миллатнинг қалби.

Педагогнинг нутқ маданиятини эгаллашида она тилидан кейинги асосий ўринни бадиий адабиёт эгаллайди. Уни муттасил ва мунтазам ўқиб бориш нотиқнинг сўз бойлигини оширишига, тасвирли ифодаларни, бадиий ибораларни кўпроқ эгаллаб олишига, халқ орасида кенг тарқалган адабий тил бойликларини териб, ўзлаштириб олишига катта ёрдам беради. Бадиий адабиёт нотиқни маиший турмуш, ижтимоий ҳаёт билан ўзи билганидан кўра чуқурроқ таништиради, фикрлаш миқёсини янада кенгайтиради, маданий савиясини оширади, мантиқий тафаккур салоҳиятини бойитади.

Бадиий адабиётни мунтазам ўқиб борадиган халқ олдида тез-тез сўзга чиқиб турувчи педагог, раҳбар ўз нутқида бадиий тасвирлардан ўринли фойдаланади, ҳаётдага айрим воқеаларни, шахсларни бадиий адабиёт қаҳрамонлари билан таққослаш имкониятига эга бўлади, натижада унинг нутқи жонли, ҳаётий, таъсирли бўлади.

Педагогнинг сўз бойлиги катта ва хилма-хил бўлса, унинг нутқи жозибали ҳамда кўркам бўлади. Бунинг учун ўз мутахассислиги соҳасидаги барча асосий тушунча, атама ва категорияларни пухта билиши, ўз ўрнида,

яъни аралаштирмасдан, алмаштирмасдан қўллай олиши керак. Шу билан бирга, у илмий, сиёсий адабиётни, жумладан юртбошимиз асарларини, бадиий адабиётни диққат билан, синчиклаб, муттасил ўқиб бормоғи лозим.

Педагогнинг сўз бойлиги қанчалик кўп бўлса, эътибори, нуфузи шунчалик баланд бўлади, тингловчи ва талабаларнинг онгига таъсири кучли бўлади.

Педагогнинг асосий қуроли – сўз. У қайралган, бинобарин, ўткир, кўп қиррали бўлиши, вақт ўтиши билан ўтмаслашиб бормаслиги лозим. Бунинг учун педагог бадиий адабиётни, изоҳли луғатларни, қомусларни кўп ўқиши, мутолаа қилиши, нотаниш сўзларни ён дафтарига изохлаб ёзиб олиши, вақти-вақти билан такрорлаб туришини тавсия этамиз.

Бироқ педагог сўз, атама (термин), ҳикматли сўз, мшсол, идеоматик (аниқ таржима қилиб бўлмайдиган) ибораларни нафақат билиши, балки уларни моҳирлик билан ўз ўрнида ишлата олиши, жонли, қизиқарли, равон, тушунарли, зериктирмайдиган қилиб сўзлай олиши ҳам зарур. Шундагина унинг ваъзи, маърузаси бадҳазм бўлмайди, талабаларни ўзига занжирбанд қилиб олади, шунда улар вақт ўтганини ҳам, чарчаганларини ҳам билмай қоладилар.

Педагог нимани гапиришнигина эмас, балки қандай гапиришни ҳам билиши керак. Моҳир педагог нутқ маданиятини тарғиб этувчи, бунга қизиқувчиларга мураббийлик, устозлик қилувчи киши ҳамдир. Нутқ маданияти назариётчиларидан бири айтганидек, ўз она тилини ўрганиш, ундан моҳирона фойдаланиш - улуғ иш; агар киши тилни аниқ-равшан билиб олмаса, инсоният тафаккурининг энг буюк ютуқлари, энг чуқур билимлар ва ғоят оташин ҳис-туйғулар унга номаълум бўлиб қолаверади; бинобарин, сўз фикрни ифодалаш қуролидир.

Педагог сўзлаётганда ўз-ўзидан мамнун бўлиб, тингловчиларни мудроқ бостирадиған ва кўнглини ёқимли хомхаёлларга чулғайдиган дабдабали

сўзларни ишлатиши керак эмас; аксинча, талабалар қалбида фуқаролик туйғусини, жасоратини, миллий истикдолдан фахрланиш ҳисларини муттасил жўш урдирадиган, фидокорликка, фаолликка даъват этадиган таъсирчан ибораларни, қалбларни ғафлат уйқусидан уйғотадиган илҳомбахш сўзларни танлаши керак.

Маъруза ўқиётганда ортиқча сўзларни, кириш гапларни, писанднамо ибораларни билдирадиган жумлаларни асло ишлатмасликни тавсия этамиз. Улар сирасига баъзи ношуд, нўнок ўқитувчилар ҳадеб такрорлаб, ишлатаверадиган: *ўртоқлар, биласизми, кўрибсизки, мен сизга айтсам, сирасини айтганда, деди, аптаплик, демак, иннажепин* каби "нишхўрд", "хашаки", "текинхўр" сўзлар киради. Яна баъзи педагоглар *аммо-лекин, ва яна буткул, шуни уцтириш керакки, шуни таъкидламоц лозимки, нимснинг нимаси, ану, ману* каби ўринсиз, бемаъни сўз ва ибораларни ишлатадилар. Педагог буларга асло йўл қўймаслига лозим; акс ҳолда нутқнинг "суви кўп-у, тузи оз" бўлади, тингловчиларнинг жиғига тегади, фикрини чалғитади, зериктиради, вақтини олади, нотиқнинг обрўини туширади; баъзи тингловчилар, нутқни тинглаш ўрнига унда ишлатилган "хашаки" сўзларни санаб ўтирадилар. Бу сўзларни ҳадеб такрорлайвериш нутқнинг сифатига жуда салбий таъсир кўрсатади, нутқнинг мазмунини сийқалаштиради, адабий тилни булғайди.

Ҳар бир педагог сўзлаганда фалсафий маданият талабларига доим риоя қилишни тавсия этамиз. Бу маданиятнинг талабига биноан, ёзишда, сўзлашда *тушунча, категория, атама ва термин; цонун, ва принцип; теорема, аксиома, гипотеза* кабиларни фақат ўз ўрнида, алмаштирмасдан, айнийлаштиршсдан ишлатиш шарт.

Лекцияда халқ оғзаки ижодига мансуб ҳикматли сўзлар, рубоий, тўртлик, қизиқ-кизиқ иборалардан фойдаланиш талаб этилади. Бадиий тасвир, қиёслаш, ҳажвия (юмор) кабилар маърузани қизиқарли қилади;

талабаларни зериктирмайди: мудратиб, пинакка кетказиб қўймайди, ҳордиғини чиқаради.

Педагог ҳамиша сўзларга торлик, мазмунга кенглик зарурлигини унутмасин. У кўп ва теран фикрласа, оз гапиради; чунки оз сўзга кўп мазмун сингдиришга интилади. Баён этиладиган масаланинг мазмуни аввал пухта ўйлаб олинган бўлса, сўзлар беихтиёр қуйилиб келаверади. Шунда нотиқлик гўё фикр наққошлига бўлади.

Тил бойлига – тафаккур бойлигининг, тил қашшоқлиги - фикр қашшоклигининг ифодаси эканлигини қуйидаги мулоҳазалар тасдиклайди: агар педагогнинг нутқи ланж, суст, пойма-пой, нўноқ, мужмаи, қовушмаган бўлса, демак, унинг фикрлаш қобилияти ҳам шуқдайдир. Ҳар бир нотиқ ўз нутқида аниқлик, равшанлик, жозибадорликка эришмоғи зарур; бу эса воиздан сўзлашда қисқапик, лўндапик, ихчамликни тапаб этади. Тилдаги аниқ-равшанлик - тиниқ фикрнинг ташқи ифодаси, чунки шундай фикргина равшан сўзлашни таъминлайди. Сўзлашдаги ноаниклик, шубҳасиз, фикрдаги ноаникдикнинг белгисвдир.

Қайси педагог аниқ-равшан фикр қилса, уни худди шундай баён этади. Тилнинг, маънонинг аникдиги, ўткирлигига интилиш нотиқдик санъатини эгаллаш учун курашишдир; бу кураш қаичалик кескин, ўткир, амиқ йўлга солинган бўлса, нутқ шу қадар самарали бўлади. Сўзга жо бўлмайдиган ҳеч бир мазмун йўқ. Педагогнинг нутқидага сўзлар - фикрларининг ифодасидир, шу боис бу сўзлар ифода этилаётган фикрга мувофиқ бўлмаса, сўз ҳам мужмал, мавҳум бўлади. Моҳир нотиқдагина фикр равшанлиги ифода аникдига билан ҳамоҳанг бўлади.

Педагогларга тавсиямиз шуки, улар нимани гапириш ҳар доим ҳам зарур бўлавермаслигини ва қандай гапириш доимо лозимлигини унутмасинлар. Энг қимматли ғоя, фикр, дастур ҳам, агар маҳоратсиз ифодаланса, ўзининг қийматини йўқотади; мабодо такрорланаверса, тингловчини диққинафас

қилади. Демак, фикрнинг аникдиги ва равшанлиги ифоданинг ҳам шундай бўлишини таъминлайди.

Донолар талқинича, тил, сўз, нутқ равшанлига фикр, ҳатто тафаккурнинг шундай бўлиши оқибатидир; равшан фикр эса ўз шакли-ифодаси ҳам равшан бўлишини тақозо этади. Нотиқ нимани аниқ тасаввур этолмаса, уни чалкаш гапиради; ноаниқ ифода фақат шундай фикрнинг намоён бўлишидир.

Оддийгина, яъни ҳаммабоп, аниқ-равшан, осонгана тушуниб, эслаб қоладиган қилиб сўзлаётган нотиққа такдид этиш (эргашиш) аввалига жуда осондек туйилади; аммо аслида бундан қийинроқ иш йўқ. Педагог миясига аниқ фикр келса, у равшан сўзлаиди, аммо бу фикрни онгага сингдириб олса, янада равшанроқ гапиради.

Педагог фикридаги хатолар, ноаниқликлар нуткдаги хатоларни, улар эса, ўз навбатида, ишдаги, амалдаги хатоларни келтириб чиқаради, талабаларни чалғитади.

Педагог тилининг гўзаллиги, биринчи навбатда, унинг аниқлига ва мазмундорлигидадир. Оддийгина қилиб, равшан баён этиш мумкин бўлмаган ҳеч бир фикр, ғоя ёки таълимот йўқ. Бинобарин, аниқлик нутқнинг асосий фазилатидир. Педагогнинг тили, сўзи қанчалик оддий бўлса, шунчалик равшан бўлади; сўз қанчалик ўз ўрнида ишлатилса, нутқни шунчалик кучли, жозибали ва ишончли қилади.

Буюк акл соҳибларида оз сўз билан кўп маъно бериш хислати мавжуд бўлгани каби, "моҳир нотиқ, устаси фаранг педагог ҳам "оз сўзла-ю, соз сўзла", деган мақолга амал қилади. Маъқул сўзласанг, ҳеч қачон кўп сўзламайсан, агар узайиб кетса, энг яхши нутқ ҳам тингловчини чарчатади, деган ҳикматларга риоя қилиш энг яхши фазилатлардандир. Бундай нотиқлар – нотиқлик жавоҳирининг худди ўзгинаси: салмоғига қараб нур таратади. Улар асл донолик қисқа ифодаланади, деган қоидага бўйсунадилар.

Улуғ драматурглардан бири айтганидек, гап кам жойда унинг салмоғи кўп бўлади. Қисқа, лекин ифодали ибора бир бор эшитиб англанади, тингловчи хотирасида муҳрланиб, унинг шиорига айланади, узундан-узоқ мулоҳазаларда эса бундай бўлмайди.

Педагог фикрининг чуваланмаслига, аксинча, тингловчилар ҳузурида эркин парвоз қилиши учун гапда қисқалик лозим, чунки фикр ортиқча, "нишхўрт" сўзлар уюмида чалкашади. Педагог қанчалик моҳирона сўзламасин, керагидан ортнқ, яъни мавзуга тегишли бўлмаган гапларни айта бошласа, пировардида нутқ мантиғини йўқотади, тингловчилар мийиғида кула бошлайдилар.

Хуллас, нуткдаги аниқлик қисқалик билан уйғунлашганда таъсирчан, хотирада сакланувчан бўлади.

Ҳар бир педагог, хусусан олий ўқув юртининг раҳбари ўз нутқидаги йирик, махсус масалаларни баён этиб бўлгач, уларнинг ҳар бири бўйича, нутқ пировардида эса бутун нутқи бўйича қисқа, аниқ, равшан, иложи бўлса саналган тарзда хулосалар чиқариши шарт. Акс ҳолда, улар мантиқ фанининг тезис, мантиқий асос, ҳукм ва синтез, яъни умумлаштириш, хулоса чиқариш зарурлиги ҳақидаги талабини бузган бўладилар.

Агар ваъз, маъруза, суҳбатдан тегишли хулосалар чиқарилмаса, улар мантиқий ниҳоясига етмай қолади, тингловчиларда тугалланган, мукаммал фикр ҳосил бўлмайди. Бунинг устига, хулоса чиқармаслик нотиқнинг билими чала, ўзи укувсизлигидан ҳам далолат бериши мумкин.

Педагог саволларга жавоб беришда осон йўл танлаб, оддийгина *ҳа, йўқ, менга маьлум эмас,* деб қўя қолиши ношудлик аломатидир. Ҳар бир саволга чуқур ўйлаб, мазмунини аниқ билиб, унинг ортида нима мақсад ётганини, м)'холиф савол берган бўлса, нимага шама қилаётганини назарда тутиб, қониқарли жавоб бериш зарур. Тингловчилардан ҳар хил саволлар тушиши, савол пардаси ортида нотиқнинг бирор фикрига эътироз ёки синов бўлиши

мумкин. Шундай экан, нотиқ тушган ёзма ёки оғзаки саволга тўла жавоб бера олиши, ўз нутқида олға сурилган ҳар бир фикр, ғояни қаттиқ ишонч билан ҳимоя қила олиши шарт.

Мабодо, педагог бирор саволга шу тобда аниқ-равшан, тўлиқ жавоб бера олмаса, тахминан, "савол жуда ўринли, долзарб масалага бағишланган, мен жоним билан жавоб берар эдим, бироқ бу масалани чуқур ўйлаганим йўқ, уни ўрганиб, тегашли кишилар билан маслаҳатлашиб, кейин жавоб бсраман", деб қўя қолгани маъқул. Мужмал, ноаниқ жавоб бергавдан кўра, жавоб бера олмаслигини мардларча тан олган яхши. Агар савол маъруза, нутқ мавзуига кирмаса, буни ҳам очиқ айтиш мақбулдир.

Маърузани жонлантиришда баҳслашув, мулоқот, яъни бошқа бир шахснинг фикрини келтириб. унга зид ёки ундан фаркди фикрни келтириш ҳам яхши самара беради. Бу усул тингловчиларни фаоллаштиради.

Хуллас, нутқ маданиятию нотиқлик санъатининг ғоят муҳим таркибий қисми, педагогнинг масъулияти ва маҳоратини ифодалайдиган шартлардан бири – нутқдаги ҳар бир масаладан, унинг ниҳоясида эса бутун нутқдан қисқа, лўнда, аниқ хулосалар чиқариш; оғзаки ва ёзма саволларга қисқа, аник жавоб бериш; баҳслашишга тўғри келиб қолса, ўз мавқеи, нуқтаи назарини қаттиқ ишонч билан, астойдил ҳимоя қилишдан иборат.

“Ўқитувчи – нутқ маданияти” ва нотиқлик санъати тарихига мурожаат қилсак, бу маҳоратларда нотиқнинг билим доираси ҳал этувчи омиллардан бири бўлганига ишонч ҳосил қиламиз. Ўз нутқи объектини яхши билган, унинг моҳиятини пухта англаган, мавзуини чуқур фаҳмлаган воизнинг нутқи муайян салмоққа ва муқаррар самарага эга бўлади.

Педагог, олий ўқув юрти раҳбари нутқ сўзлаётганда мустаҳкам ишонч билан гапирса, сўзлар ҳам қуйилиб келаверади, тингловчиларни беихтиёр махлиё этади. Унинг фикри қанча теран бўлса, сўзлар ҳам шу қадар жарангдор, ишонарли бўлади. Чиройли гапиришдан кўра ўринли, ишонарли

гапириш маъкулроқ. Юракдан булокдек отилиб чиққан маънавият кучи эҳтирос билан қўшилса, педагогни нотиққа айлантиради. Билимдон нотиқ ўз фикрини қатъий ишонч билан, дангал айтади.

Нутқ сўзлаганда, маъруза ўқиётганда ортиқча сўзлар, кириш гаплар, писанданамо иборалар, шунингдек, гумонсираш, ишонч-сизлик, ҳадиксираш, эсанкираш, асабийлашиш, ғазабланишга асло йўл қўймаслик зарур.

Педагог, айниқса, маъруза қилаётган раҳбар ўз нутқи "қуруқ", ишонарсиз, юзаки бўлмаслигини истаса, ўтмиш (тарих)дан, ҳозирги аҳволдан, илм-фан, амалиётдан ишонарли далиллар келтириши керак.

Нутқ маданиятида мантиқ фанининг қоида ва талабларига риоя килиш ғоят муҳим.

Қайси бир педагог мантиқ фанидан бехабар бўлса, яъни чала-ярим фикр юритса, юзаки ва қисқа ўйласа, нуткида изчиллик бўлмайди. Фикр ва сўз, тафаккур ва тил мантиқан мувофиқ бўлиши шарт: баён этилмоқчи бўлган фикр, ғоя, педагогнинг кўрсатмаси, ва тавсияси уларни ифодалашга хизмат қиладиган сўзлар билан ўзаро уйғун, ҳамоҳанг, мутаносиб бўлиши талаб этилади. Акс ҳолда дили бошқа-ю, тили бошқа қабилидаги номувофиклик, тескари мутаносиблик, ясамачилик рўй беради.

Педагогнинг, олий ўқув юрти раҳбарининг нутқида мантиқий урғунинг ҳам аҳамияти катта. У муайян жумладаги бирор сўз ёки иборани бўрттириб, уқтириб ифодалашга хизмат қилади. Ўзбек тилида мантиқий урғу одатда кесимдан олдинги сўз ёки иборага тушади.

Педагогнинг нутқи ёрқин, жозибали, таъсирли, жарангдор, тасвир (образ)ли бўлиши лозим. Нуткда жонлантирувчи жиҳатлар бўлмаса, у қуруқ, бадҳазм, зерикарли бўлади. Нутқнинг мазмуни қанчалик бой, чуқур бўлса, унинг шакли ҳам шунчалик ранг-баранг бўлиши унга муносиб жило, сайқал берилиши, бадиий бўёклар билан жозибали қилиниши, тасвирлар билан бойитиши даркор. Бунинг учун ҳикматли сўзлардан, макол, шеърий

парчалардан, ўткир иборалар, тасвир, қиёс ва ўхшатишлардан кенг кўламда, бироқ меъёрида фойдаланишни тавсия этамиз. Булар нутқнинг безаги, кўрки, сайқалидир. Нотиқ, шу билан бирга, сатира, юмор, истиора, мажозлардан ўз ўрнида, бадиий талаффуз билан, шоирона кўтаринки рухда ишлатса, унинг нутқи тингловчини ўзига мафтун этади, гапи "ширали" бўлади, нутқи қиёмига етади, тасанно ва офаринларга сазовор бўлади.

Хулоса шуки, маъруза илмий, ишонарли, мантиқан изчил, мазмунан бой, шаклан ранг-баранг бўлсагина, унга қўйиладиган энг асосий талабга жавоб бера олади.

Педагог нутқига қўйиладиган талаблардан бири шуки, нутқ матни бадиий жиҳатдан пухта, тили адабий, сўзлари жарангдор, жумлалари ёқимли, гаплари лўнда, лекин мазмуни чуқур, маъно теран бўлиши керак.

Педагог ўз талабаларини қизиқтириш, уларга бадиий озиқ бериш учун ўткир ибора, мақол, рубоий, ҳикматли сўз, ифодали тавсифлардан зеб берувчи воситалар сифатида фойдалансин.

Нутқ бадиий бўлиши лозим, деган тавсиядан у баландпарвоз, дабдабали гаплардан, ясама иборалардан, истеъмолдан чиққан сўзлардан иборат бўлса ҳам майли, деган хулоса келиб чиқмайди.

Педагогнинг иутқи равон бўлиши учун ҳар бир гапнинг сўзлари муайян тартибда жойлашиши зарур. Олдин гапнинг эгаси, сўнг унинг иккинчи даражали бўлаклари, охирида эса кесими айтилади.

Педагог сўзлаётган пайтида жумлаларнинг ўзаро мутаносиблигига, яъни нисбатдошлигага қатъий риоя қилиши лозим. Кетма-кет уюшиб келадиган жумлалар воситасида баён этиладиган ва мураккаб фикрни ифода этадиган қўшма гапларда бу қоидага риоя қилиш айниқса муҳимдир. Шунда гапларгина эмас, жумлалар ўртасида ҳам мантиқий боғланиш ҳосил бўлади. Бундай боғланишнинг бузилиши фикрни чигаллаштиради, баъзан унинг нутқини батамом барбод этади.

Нотиқлик санъатида педагогнинг талаффузи ҳам ғоят катта аҳамиятга эга. Бунга нутқни баён этиш оҳанги, тиним, мантиқий урғу, нутқ суръати, товушни создаш каби жиҳатлар киради.

Педагог сўзлаётганда овознинг гоҳ баланд, гоҳ паст бўлиб товланишига алоҳида эътибор бериши керак. Бусиз жумла қандай оҳангда, урғу, талаффузда айтилишига қараб турлича маънони англатиши мумкин. Масалан, профессор-ўқитувчи нутк сўзлаётганида талабаларга қараб "ўрнингиздан туринг", "ўтиринг" деган сўзларни ишлатиши мумкин. Булар қандай талаффузда этилишига қараб илтимос, ялиниш, истак маъноларини ҳам, буйруқ, дўқ-пўписа, талабни ҳам англатиши мумкин.

Педагог нутқ сўзлаётганда бу сўзларни дўқ-пўписа билан, танбеҳ берилаётган кишининг иззат-нафсини ерга урадиган тарзда талаффуз қилмаслиги керак.

Педагогнинг нутқи ифодали бўлмоғи лозим. Бунда эса нутқ интонацияси муҳим ўрин тутади. У оҳанг (мелодика), тиним (пауза), мантиқий урғу, нутқ суръати каби таркибий қисмлардан иборат.

Мелодика нотиқ овозининг баланд-паст бўлиб товланишидир. Бу товланиш спектрдаги етти хил рангнинг бир-бири билан уйғунлашган ҳолда жилоланиб, нур таратиб туришига ўхшайди. Шунинг учун нутқнинг ифодали, оҳанрабо, товушнинг ёқимли ва тиниқ, равон бўлиши кўп жиҳатдан мелодикага боғлиқ. У ҳар бир жумла маъноси ва мазмунини ҳис-туйғу воситасида намоён қилиб беради.

Педагог ўз нутқининг талаффузига, нутқ сўзлаш оҳангига муттасил ва қатъий талабчан бўлмога лозим. Биринчидан, унинг овози жарангдор, баланд, тоза, тиник, ёқимли, юмшоқ бўлиши зарур; иккинчидан, томоқни асраш; хасталикнинг, жумладан, шамоллашнинг олдини олиш лозим. Агар овоз бўғиқ, хириллайдиган, сўзлаганда йўталтирадиган бўлса, овоз пардаларини даволамагунча дам беришни, нутқ сўзламасликни тавсмя

этамиз.

Нуткдаги талаффузда паузанинг ҳам муайян ўрни ва аҳамияти бор. У нутқ жараёнидаги 1-2, ҳатто 3-4 сониялик тиним, яъни тўхталишдир.

Интонация мусиқийлик. ёқимли оҳанг, тиниш (пауза), суръат, мантиқий урғу каби бир неча таркибий қисмлардан иборат. Моҳирона танланган интонация нутқни жонли ва таъсирли, ишонарли ва жозибали, тиниқ ва равон қилади.

Нутқ сўзлаётган педагогда эҳтирос, кўтаринкилик, иймон, эътиқод, шижоат каби ўткир ҳис-туйғулар ҳам жамулжам бўлиши керак. Акс ҳолда, бир шоиримиз ёзганидек,

Эҳтироссиз юракни демаслар юрак,

Эътицодсиз гояни демаслар керак,

Эзгулик ёр бўлган инсон орзуси

Доимо ушалган, ушалар бешак.

Хулоса шуки, талаффуз тилнинг юрага (қалбн), у тилга биргина ҳис-туйғу эмас, балки ишонч, жозиба ҳам бахш этади. Нуткда сўзларнинг аниқ-равшан, оҳангдор ва жарангдор талаффуз этилиши лекцияни чинакамига гўзал, оҳанрабо, дилнавоз, оромбахш, ибратомуз қилад

6 – мавзу. *Ўқитувчи нутқининг аниқлиги. Фикрни аниқ ифодалаш. Ифодаламоқчи бўлган нарса ҳодисаларни яхши билиш лозимлиги.*

Аслини олганда, одамлар ўртасидаги ахборот алмашуви бўлиб, унинг асосий мақсади узатилаётган ва қабул қилинаетган ахборотнинг тушунарлил игини та ъминлашдир.

Бевосита (жонли мулоқот орқалм) ва билвосита (ахборот тарқатиш

воситадари орқалимумкин. Ҳозирги даврда оммавий ахборот воси-талари, хусусан, радио-телевиденне, интернет тармоғи орқали ҳар каидай маълумотни дарҳол, "совутмасдан" дунёнинг истаган бурчагига етказиш мумкин бўлган ҳолда нотиққа, яъяи одамлар билан бевосита мулоқотга киришувчи шахсга не эхтиеж? Нима учун ахборот тарқатиш воситалари ўта тараққий этган бу-гунги кунда қам нотиқликнинг, жонли нутқнинг аҳамияти йўқолмай, аксинча, ҳаетдаги ўрни ва мавқеи ортиб бормоқда?

Оғзаки нутқнивг кучи ва увинг бошқа мулоқот турларидан устунлиги бир қатор ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади. Жумладан, нотиқ нутқида лисоний воситалардан ташқари энг нозик фикр ва туйғуларни ифода этиш имкониятини берувчи нутқ оҳанги, унинг ҳиссиёт билан омухта бўлиши, қўл ва тана ҳаракатлари, юз ифодаси (мимика) каби нолисоний воситалардан фойдаланиши ҳамда конкрет аудитория (тингловчи) хусусиятларини ҳисобга олиши билан таъсирчан қилишга, тўғри тушунишга ердам беради. Бошқа сўзлар билан айтганда, ҳар қандай жонли мулоқот тил, ҳаракат, мимика, оҳанг ва яна бир қатор омилларнинг ҳаракатчан ва рангдор омухтасидир.

Нотиқ учун энг муҳим ва унинг маҳоратини намоён этувчи хусусият тиигловчилар билан мулоқот ўрната олишдир. Албатта, нутқнинг илмий-назарий мазмундорлиги, амалий натижаларга қаратилганлиги катта аҳамиятга эга. Аммо нотиқ гапларига қулоқ солмшмаса, аудитория нутқ сўзланаётган пайтда ўз хаёли ёки ишлари билан банд бўлса, бошқа сўзлар билан айт-ганда, нутқ аудитория диққатини жалб этмаса, у мутлақо самарасиз бўлади.

Француз тилшуноси П.Буаст: "Гапираетган одам экади, эшитаётган одам ҳосил йиғади", – деган эди. Демак, нотиқ сўзлаган нутқидан ҳосил олмоқни истар экан, конкрет тингловчиларнинг онги ва қалбига йўл топмоғи, жонли қизиқишини уйғотишга, фикрлашга туртки бериши, ҳис-туйғуларига таъсир ўтказиб, уларни жунбушга келтириши лозим. Бунга фақат аудитория (тингловчи) билан мулоқот ўрнатилган тақдирдагина эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам ўтмишдаги барча машҳур нотиқлар айни шу масалага

алоҳида диққатларини қаратиб келишган.

Нотиқ аудитория билан самарали мулоқот ўрнатиши бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, нутқ сўзлашашга жазм қилган киши улар ҳақида тасаввурга эга бўлиши ва улар билан боғлиқ қонун-қоидаларга риоя этиши керак.

Ҳар қандай ўқитувчн (муаллим) ҳам нотиқ, зеро, пегогаг фаолияти ўз шогирдларига нутқ билан мурожаат этишдан иборат. Ўқитувчи аудиторияга кирар экан, касби билан боғлиқ маълум мақсадга эришиш, ўз хоҳиш-истакларини рўёбга чиқаришга интилади. Албатта, нутқ сўзлар экан у, аввало, талабаларга у ёки бу билимни, яъни ахборотии беришга интилади. Лекин, маълумки, ҳар қандай нутқий мулоқот у ёки бу маънода ахборотни узатиш билан боғлиқ. Ўқитувчи маъруза ўқишдан кўзлаган мақсадининг ўзига хослиги нимада? Ўзида бор билимлар билан ўртоқлашиш истагининг пайдо бўлишига нима туртки беради? Умумий тарзда уларни қуйидагича белгилаш мумкин: аввало, ўзгалардан ўз ҳамфикрларини тайёрлаш. Интеллектуал ҳамфикрлар талабалар аудиториясида ёки олайлик илмий анжуманларда шаклланади ва профессор-ўқитувчи бу жойларда маъруза ўқиб маълум масала юзасидан ўз нуқтаи назарини баён этар экан, талабалар ёки ҳамкасбларни ўз фикрларига шерик қилшига интилади. Бундан ташқари ўқитувчи-олим касбининг асосини ақлий, жумладан, илмий фаолият ташкил этади. Яъни профессор-ўқитувчи, аввало, тадқиқотчи, педагогик фаолият эса унинг илмий фаолиятининг ўзига хос давомидир. Ақлий фаолият билан доим машғул бўлган киши эса доимо интеллектуал қониқмаслик ҳолатида бўлади. Бу табиий ҳол, зеро, инсон фикрларининг тўғри эканлигидан шубҳаланган тақдирдагина фикрлайди. Ўз фикр ва ғояларини ҳақиқат дея қабул қилган ва шубҳадан тўхтаган киши фикрлашдан ҳам тўхтайди. Шунинг учун касби фикрлаш бўлган ўқитувчи учун қадим файласуфлардан бирининг "мен шубҳаланаяпман, демак, мен яшаяпман", – деган сўзлари ўзига хос ақида вазифасини ўтайди.

Муаллим ўз билимларини ёшларга узатиб, уларнинг тимсолида ҳаётини узайтиргандек бўлади, олим ўз шогирдлари тимсолида ўз руҳини келажакка кўчирса, маслакдош ҳамкасблари орқали ўз маконини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Худди шундай сиёсий арбоб ёки раҳбар ўз ғоя ва фикрларини ҳаётга тадбиқ этиш, ўз ишларини давом эттирадиган маслакдошларни шакллантириш орқали ҳаётда из қолдириб, келажакка ошно бўлишга интилади. Демак, ҳамфикр, маслакдошларни шакллантириш ҳар бир инсонга ўз маънавий, интеллектуал ҳаётининг муддатини узайтириш учун керак.

Касбий нутқ мақсад йўналишлари ҳусусида гап борар экан, унинг яна бир муҳим жиҳати эътиборга лойиқ. Маълумки, нутқ орқали инсон ўзи учун зарур бўлган обрў-эътибор қозонади, ижтимоий мавқеини оширади.

Нутқий мулоқотга киритишган кишинннг мақсадлари доирасини умумлашган ҳолда қуйидагилар билан белгилаш мумкин: 1) ўзга(лар)га, муайян жамоага ўз ғоя ва фикрларини етказиш орқали ҳамфикрлар доирасини кенгайтириш, 2) маънавий (руҳий) ҳаётини узайтириш орқали ҳаётда из қолдириш; 3) ҳукмронликка бўлган интилишни амалга ошириш, 4) шартномага асосан ўз хизмат доирасида муайян (сиёсий, иқтисодий, молиявий) масалани ҳал этиш; 5) эътибор қозониш, 6) жамиятда тутган баланд мавқени сақлаб қолиш ва ҳ.к.

Албатта, нотиқ (нутқий мулоқотга киришган киши) турли ҳолат ва вазиятларда турли мақсадларни ўз олдига қўяди. Аммо мақсадлар доираси каби нутқ орқали амалга оширмоқчи бўлган, ўз олдига қўйган ва ҳал этмоқчи бўлган масаладир. Бу масалани қай даражада ҳал этилиши унинг нотиқлик маҳоратига боглиқ. Нотиқ маҳорати эса аудитория (суҳбатдош)га қараб кўтарилган масала ва қўйилган мақсадга мувофиқ шакл ва усулларни танлай олиш қобилияти билан белгиланади.

7 – мавзу. *Ўқитувчи нутқининг мантиқийлиги. Нутқда фикрнинг изчиллигини таъминлаш. Бошқа мезонлар билан боғлиқлиги.*

Аудитория (суҳбатдош) билан руҳий, ҳиссий, ақлий мулоқот ўрнатишнинг бир қатор усуллари мавжуд. Бунинг учун биринчи навбатда мулоқот ўрнатишга ҳалақит қилувчи тўсиқларни бартараф этиш лозим. Муҳими – тингловчи(лар) билан мулоқот қилиш истаги. Нотиқлик санъатининг биринчи (асосий) қоидасига биноан нотиқ фақат ўзига маъқул, ўзи ҳурмат қилган кишиларгагина мурожаат этиши керак. Бошқа сўз билан айтгаяда, сизда ёмон туйғударни уйғотадиган киши нутқингизнинг объекти бўла олмайди. Бу жуда қаттиқ қоида бўлса-да, унга риоя этиш шарт. Бунинг сабабини қуйидагича мфодалаш мумкин. Юқорида кўргадимиздек, ҳар қандай нутқ маълум мақсадга йўналтирилган бўлади. Энг оддий, тингловчига нисбатан ногиқ туйган ҳисларга алоқаси бўлмаган мақсадни олайлик. Масалан, ўқитувчи муайян мавзуда маъруза ўқиб, кўтарилган масаланинг муҳимлигини ва унга алоҳида эътибор қилиш зарурлигини укдирмоқчи. Бу – нейтрал, тингловчи(лар)га муносабат билан боғлиқ бўлмаган мақсад. Аммо реал матн уни сўзлаётган пайтда нотиқда мавжуд бўлган бир қатор мақсадларни ўзида жамлайди. Уларнинг айримларини нотиқ идрок этади, айримлари эса унинг онг остида яширин бўлиб, бевосита англанмаган ҳолда нутқ жараёнида тингловчига аён бўлади. Ҳиссиёт билан боғлиқ бўлган ва бевосита англанмаган, яширин мақсад нотиқни ўзи билмаган ҳолда "сотиб" қўяди. Бу борада Ф.Ницше шундай деган эди: "Киши истаганча оғизда ёлғон сўзлаши мумкин, аммо унинг кўзлари ҳақиқатни рўй-рост аён қилиб қўяди". Нотиқнинг барча ички туйғулари унинг иродаси, хоҳиш-истагидан қатъи назар кўринади ва эшитилади. Нутқ жараёнида уларни яширишнинг иложи йўқ. Зеро "кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур" (Кайковус). Истагидан қатъи назар, нотиқнинг гапириш оҳангидан, новербал ҳаракатлар *(қўл ва тана ҳаракати, мимика, юз ифодаси, кўз қараши ва ҳ.к.)*дан тингловчи ўзига бўлган

муносабатни англайди. Сухандонлик нутқнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги фандир. Шу нуқтаи назардан, киши ўзи учун ёқимсиз бўлган одамга мурожаат эт-маганм маъқул, чунки бундай вазиятда нутқ нотиқ мақсадини рўёбга чиқариш ўрнига бутунлай тескари натижа бериши мумкин, ҳатто нотиқнинг мақсади тиигловчи учун фойдали бўлса ҳам. Чунки хайрли ва фойдали ишга даъват этиб нотиқ узоқ гапириши мумкин, аммо зийрак тингловчи уни тинглаб фақат бир нарсани тушуниб етади – сўзловчи уни ёмон кўради. "Хайр муяссар гар эмас эл била, Наф текурмак ҳам ўлур гил била", – дейди бу борада ҳазрат Навоий. Албатта, киши ўзи суймаган одамга мурожаат этишга мажбур бўладиган ҳолатлар бўлади. Масалан, иш жараёнида ёки маъмурий ҳолатларда одам ўзи ёқтирматан раҳбарга ёки ходммга мурожаат этмаслигининг иложи йўқ. Аммо имкон қадар бундай ҳолатларни камайтиришга ҳаракат қилиш керак.

Ёқтирмаган одамга нутқ билан мурожаат этмаслик кераклигининг бошқа, маънавий жмҳати ҳам мавжуд. Яъни нотиқ ўз нутқини эзгуликка йўналтирмоғи, тингловчида эзгу туйғуларни уйғотмоғи керак. Буни аввало сўз орқали мурожаат қилинган инсонга нисбатан ҳурмат билан муносабатда Пўлиш заруратга айлантиради Қуръони Каримда инсоннинг ер юзида халифа қилиб яратилганлиги зикр этилади. Шундай экан, суҳбатдошга Аллоҳнинг ер юзидаги вакили меҳр кўрсатиши даркор "Ўзингга эп билмаган нарсани, бировга раво кўрмагин", – дейди халқимиз. Шундай экан, сўзлаётган киши, ўзгага омонлик келтирмасликни ўйлаши, ҳар гапни андиша билан сўзлаши керак. Аммо ана шу андишага кўп ҳолларда эътибор қилинмайди.

Масалан, айрим одамлар мулоҳаза қилмасдан "яхши ният"да дўсти, ҳурмат қилган кишисига бирон-бир хабарни етказади, унинг шахсий ҳаётига аралашади. Бир аел ўз дугонасига: "Менинг эрим уйим, оилам деб эртаю кеч тинмайди, ярим тунгача ишлайди", -дея турмуш ўртоғини мақтайди. Ҳақиқий ҳамдард дугонаси yiira хайрихоҳлигини, такдирига бефарқ эмаслигини намойиш этиб: "Хой, ўртоқ, кўзингни оч, куни-кеча эрингнм фалон аёл билан

кўрган эдим", – дейди Бундай хайрихоҳликнинг натижаси аён. Ким бундай ёки бунга ўхшаш ҳолатни бошидан кечирмаган ёки эшитмаган? Бу каби ҳолатлар нотиқликнинг иккинчи қоидасига зид. Нохуш оқибатларга олиб келувчи ҳолатларнииг олдини олишнинг оддий усули бор – киши бошқа одамга нутқ билан мурожаат этар экан, ўзини тингловчи ўрнига қўйиб, "мен бундай гапни эшитишни хоҳлармидим?" – деган савол устида бироз ўйласа бас. Бу борада Кайковус юқорида келтирилганидек, сўзнинг тўрт турини ажратади ва шундай ўгит беради: **"Аммо айтилмайтурғон ва билинмай турғон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдур. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитгувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздур-ким, бир муҳташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармликдур. Чунки айтсанг, ул муҳташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз бошингга улуғ шўриш ва ғавғо пайдо қилурсан. Шул важдон ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайту-рғон сўздур. Бу гўзларнинг ахшироғи ҳам билинатур-ғон ва ҳам айтилмайтурғон сўздур".**

Юқорида зикр этилган нотиқликнинг икки қоидаси нутқий мулоқотнинг маънавий жиҳати билан боғлиқ ва тингловчи(лар) билан мулоқот ўрнатиш, нотиқ ўз олдига қўйган мақсадга эришишнинг дастлабки муҳим шартларидир. Тингловчилар айтилган сўаларни қабул қилишлари учун нотиқ уларда шахсни кўриши, уларга нисбатан ҳурмати, эзгу ниятини кўрсатиши керак, шундагина уларнинг қалбида мувофиқ жавоб ҳислар уйғотиш мумкин.

Тингловчи(лар) билан дастлабки алоқани ўрнатиш бутун мулоқот жараёнининг самарадорлигини ва кейинги кечувини белгилайди. Шунинг учун нутқнинг муваффақияти кўп жиҳатдан гингловчи(лар) ва нотиқ ўртасида табиий равишда вужудга келадиган ва му-лоқот ўрнатишга ҳалақит берувчи тўсиқларни барта-раф этишга боғлиқ Нутқмй мулоқот жараенида тингловчи нутқнинг объекти сифатида намоен бўлади ва **"сўзловчи – тингловчи"**

жуфтлигида тингловчи ҳолати устуворликка эга "Тингловчи албатта ё оддий томошабин ёки судья бўлади", – деган эди бу борада юнон файласуфи Аристотель.

Нотиқ ҳисобга олигии керак бўлган тингловчи(лар) ҳолатининг икки асосий жиҳати мавжуд руҳий-психологик ва физиологик.

Дастлаб нутқий мулоқотвинг руҳий-психологик жиҳати билан боғлиқ тўсиқларни кўриб чиқайлик. Психологларнинг таърифи бўйича мулоқот нотиқ ва тингловчи(лар) ўртасидаги умумий руҳий холатдир. Сўзловчи ва тингловчи(лар) ўртасида салбий туйғу-тўсиқлар пайдо бўлишининг олдини олиш учун, ав-вало, тингловчи(лар) билан руҳий-ҳиссий мулоқот ўрнатишга ҳаракат қилиш керак. Бунда нотиқ тингловчи(лар)га етказмоқчи бўлган фикр (ахборот), яъни нутқ мазмуни бирламчи аҳамият касб этади. Нотиқ муваффақиятининг бош мезояи тингловчилар олдида сўзлаш эмас, балки улар билан гаплашиш, уларнинг тилида сўзлашишдир, чунки одамлар билан фақат уларни қизиқтирган, уларнинг дардига айланган масалалар доирасида гаплашиш мумкиет Бунинг учун нотиқ тингловчиларни, нутқ сўзланадиган муҳитни олдхшдан ўрганиши ва уларга мувофиқ нутқ мазмуниии белгмлаши зарур. Кшлп, маса-лан, халқ ноибларининг маҳаллий кенгашига сай-ланмоқчи ва бунинг учун, иложи борпча кўггроқ одам унга овоз беришига интиляпти. Ана шу мақсадга эришиш сайловчмлар билан учрашувда сўзлайдиган у нутқнинг мазмуви билан боғлиқ. "Мен – жамоа учун фойдалиман. Менга овоз бермб, одамлар лхши-роқ яшаш имкониятига эга бўладилар," – деган фикрни шакллантиради ва бу фикрни турли гуруҳдага гайловчиларга исботлашга ҳаракат қилади. Сайловолди дастури аслини олганда ана шу фикрни исботлашга қаратилган далиллар жамламасидир. Айтайлик, депутатликка номзод ўқув юртигл бериб, ўз дастурининг тадбиркорликни ривожлантириш билан боғлиқ муаммоларга бағишланган қисминм баён этди Аммо талаба ва ўқитувчилардан иборат тингловчилар учун тадбиркорликни ривожлантириш, уларнинг фаолиятини эркинлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар ва шу

кабилар қизиқ эмас уларнинг хоҳиш-истаги, интилишлари, муаммоларига бу масалаларнинг бевосита алоқаси йўк. Шунинг учун нотиқ учун буткул фойдасизга чиқади ва ҳеч қандай самара бермайди. Тадбиркорлар олдида таълим муаммолари ҳақида гапирса ҳам нотиқ худди шундай муваффақиятсизликка учрайди. Бунндай ҳолатларшшг олдини олиш чораси оддий (гарчи бу чорани амалга ошириш мураккаб ва нотиқдан катта билим ва тажрибани талаб этади), энг муҳими – тингловчиларнинг қизиқишлари, дардларини билган ҳолда уларнинг "дил тиллари"да сўзлашиш. Инглиз файласуфи Б.Спиноза тили билан айтганда, нотиқ "кулиши, йиғлаши ва нафратланиши эмас, тушунмоғи даркор" Ана шунда нотиқ аудитория билан руҳий-ҳиссий мулоқот ўрнатмш им кониятига эга бўлади. Бундай мулоқот ўрнатишнинг шакллари кўп. Масалан, нутқ олдидан аввал рўй берган ва тингловчилар кайфиятига таъсир қилган ҳодисага бир оғиз муносабат билдириш ёки қизиқарли воқеани ҳикоя қилиб, уларнинг кайфиятини кўтариш мумкин ва ҳ.к. Албатта, аудиториянинг тинглашга мойиллигини уйғотиш учун қандай шаклни танлаш конкрет вазиятга боғлиқ. Ҳар ҳолда аудитория учун тушунарли ва унда муайян туйғуларни уйғота оладиган фикрни асослаш осонроқ.

Тингловчилар билан мулоқот ўряатишда муайян роль ўйнайдиган руҳий субъектив фактлардан яна бири – тараддуд, бошқа сўзлар билан айтгапда тингловчи(лар)нинг нимани ва кимдан эшшишга ички тайёргарлигидир. Тингловчи(лар) нотиқ шахсига – унинг лавозими, илмий даражаси, шахсий сифатлари, жамиятда тутган мавқеи ва шу кабмларга қараб унинг нутқи, илгари сурган фикрларини қабул қилишга ёки инкор этишга олдиндан мойил бўладилар. Шу жиҳатдан нутқга биринчи навбатда нотиқ шахсининг бетакрорлиги, ўзига хослигининг ёрқин ифодаси си фатида ёндошмоқ лозим.

8 – мавзу. *Ўқитувчи нутқининг софлиги. Ноадабий қатламлардан, яъни шевалардан, варваризмлардан, жаргонлардан, ортиқча сўзлардан нутқни холи қилиш.*

Нутқ турлари кўп. Хусусан, уларни бир марталик ва давомий турларга бўлиш мумкин. Аристотель ўз навбатида бир марталик нутқларни маслаҳат (келажакка оид), суд (ўтмишга оид) ва ифодавий (ўтмиш ва келажак ўртасидаги боғланиш ҳақидаги) турларга бўлади. Булар қаторига яна диалогга асосланган нутқ турлари (суҳбат, баҳс, мунозара ва ҳ.к.)ни киритиш мумкин. Давомий нутқлар нотиқнинг бир аудитория олдида бир йўналишдаги мавзуда кўп маротаба чиқиши билан боғлиқ бўлиб, таълим-тарбия йўнал ишидаги нутқларни, диний мавзудаги ваъзларни қамда тарғибот-ташвиқотни ўз ичига олади.

Ҳар бир нутқ тури ўзига хос асосий мақсад-йўналишига эга. Хусусан, бир марталик нутқларнинг асосий мақсади тингловчиларга таъсир ўтказиш орқали нутқни "ютиб чиқиш"дир. Бу ҳақда Аристотелъ шундай ёзган эди: "Риториканинг уч тури мавжуд, чунки тингловчилар ҳам шунча турда бўлади. Нутқ уч унсурдан ташкил топади: нотиқнинг ўзи, нутқнинг предмети ва у мурожаат этаётган киши; айни у (мен тингловчини назарда тутаяпман) барча ишнинг охир мақсадидадир. Тингловчи, албатта ё оддий томошабин ёки судья бўлади, бунда ё бўлиб ўтган нарсанинг ёки бўлиши мумкин ишнинг судьяси сифатида намоён бўлади. Шундай экан, табиий равишда риторик нутқнинг уч тури бўлади: маслаҳат нутқи, суд нутқи ва эпидейктик нутқ... Бу нутқ турларининг мақсадлари турлича ва нутқнинг уч тури бор экан, бир-биридан фарқланадиган уч мақсад ҳам мавжуд: маслаҳат бераётган одамда мақсад – фойда ва зиён бир киши маслаҳати орқали эзгуликка даъват этади, бошқаси ёмон нарсадан асранишни кўзлаб, бу йўлдан бормасликка чақиради. Қолган фикрлар, масалан, адолат ва адолатсизлик гўзаллик ва номаъқуллик – бунда иккинчи ўринда.

Даъволашаётганлар учун адолат ва адолатсизлик мақсад вазифасини ўтайди, бироқ улар ҳам бунга бошқа фикр-мақсадларини қўшадилар.

Мақтов ёки қоралов нутқини сўзловчи учун гўзаллик ва шармандалик мақсад вазифасини ўтайди, аммо бунта ҳам бошқа мулоҳазадар қўшилади.

Шундай қилиб, бир марталик нутқ асосан айни у сўзланган вақтда ва шароитда ва улар билан боғлиқ муайян мақсадга қаратилган бўлади. Ундан фарқли ўлароқ давомий нутқдан кўзланган мақсад – келажак учун ўзгаларнинг ишончи ва ҳурматини қозонишдан иборат.

Ҳар бир нутқ тури ва уларнинг таркибига кирувчи нутқ кўринишлари нотиқликнинг алоҳида жанрини ташкил этади. Шундай экан, ҳар бир жанр, унинг табиати билан белгиланадиган асосий мақсад йўналишларгаа ва муайян таъсирчанлик доирасига эга.

Нотиқнинг муваффақияти кўп жиҳатдан аввалбошдан тингловчилар қалбига йўл топиш, улар билан алоқа ўрнатишга боғлиқ. Зеро, мулоқот жараёни, биринчи навблтда одамлар ўртасида ахборот алмашинишдан иборат бўлиб. ундан кўзланган мақсад узатилаётган ва қабул қилинаётган ахборотнинг тушунарлилигини таъминлашдир. Бунинг учун эса нотиқ ва тингловчи(лар) ёки суҳбатдошлар бир-бирини ҳамкор сифатида қабул қилиши ва шу асосда ўзаро тушуниш муҳитини яратиш лозим.

9 – мавзу. *Ўқитувчи нутқининг қисқали ва ихчамлиги. “Чин сўз – мўътабар, яхши сўз – мухтасар”. Қисқа жумлаларга катта мазмунни жо этиш. Халқ мақоллари, маталлари, ҳикматли сўзлар, қўшиқ матнлари, қисқалик ва ихчамликнинг намунаси эканлиги.*

Нутқ маданиятининг яна бир мезони ихчамлик ва қисқаликдир. Чунки содда ва қисқа нутқ тингловчини зериктирмайди. Айтилаётган воқеа

ҳодисалар аниқ, тўғри, мантиқий, соф ва равон баён этилиши ҳам зарур. Катта мазмунни қисқа жумлага жо этиш ҳам сўзловчидан улкан маҳорат талаб қилади. Машҳур сўз заргарлари даражасига эришган шоиру адиблар шундай маҳорат соҳиблари бўлганлар.

Кишиларнинг ўзаро алоқа куроли бўлган тил анчагина қадимий тарихига эга бўлгани учун сўзловчиларнинг бу тилга муносабати ҳам кўҳна ҳодисалар жумласига киради. Чунки тил кишиларга доимо ўзаро алоқа, муносабат, маданий – маънавий заруриятт, жамоа бўлиб бирлашиш, курашиш қуроли бўлиб хизмат қилган. Шу сабабли суҳбатдошлар (оилада, жамоада, расмий доираларда) нутқнинг бир – бири учун тушунарли бўлиши, керакли ўринларда эса нутқнинг ўткир, таъсирчан, мақсадга мувофиқ бўлиши объектив зарурият ҳисобланган. Бунга эришиш учун қадимий даврларда ҳам кишилар шубҳасиз, тилнинг кўпчилик учун тушунарли бўлган ва ўзаро суҳбат учун норма тусига кирган воситаларини тўғри танлаш ва тўғри қўллаш қоидаларига амал қилишган. Табиий равишда, объектив эҳтиёж туфайли кишиларда тилга муносабатнинг муайян нормалари, муайян тил жамоаси амал қилишга одатлана борган кўникмалар, қоидалар юзага кела бошлаган. Бундай одат ва кўникмаларнинг икки муҳим томон билан алоқадор бўлганлиги ҳам шубҳасиз: биринчидан, тилдаги табиий ва аслида мавжуд имкониятларни эгаллаш, ундан ўринли фойдаланишга интилиш; иккинчидан, сўзловчиларнинг муайян нутқий талаблар, нормаларга амал қилиши.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарида “Эрдам боши тил”, яъни одобнинг боши тил дейилган мақол келтирилган[2]. Ушбу мақол ўтмиш даврларда туркий халқлар нутқ маданияти борасида амал қилган етакчи омил – инсон одобининг (ахлоқининг) бошланиши тилда (нутқда) кўринади, дейилган доно мазмунни ажойиб тарзда ифодалаган. Нутқ одоби борасида қадимий туркий халқлар, жумладан ўзбеклар амал қилган асосий

[2] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк, I том. – Тошкент, 1960, 138 – бет.

қонун – қоидалар, расм – русмлар ва жамоа нормалар қадимий туркий тил, эски ўзбек тилида ёзилган баъзи ёзма обидаларда яхши сақланиб қолган. Масалан, “Қобуснома” асарида, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳиббатул ҳақойиқ”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билик” асарларида буни ёрқин кўриш мумкин. Ўзбек шоири Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқий маданият, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан умумлаштирилган.[3]

Нутқ одобининг қайд қилинган маданий – ахлоқий талаб ва асослари нутқ нормалари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан – авлодга ўтиб келган. Ушбу нутқий нормаларнинг сақланиши, ўзлаштирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналар, бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанвий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бирбирини ўзаро назорат қилиши, таълим тарбия , ўгит – насиҳат жараёни, шунингдек нутқий одоб нормалари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Тингловчилар билан мулоқот ўрнатиш усуллари.
2. Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш йўллари
3. Нотиқ шахси ва нутқ таъсирчанлиги.
4. Нотиқликнинг нолисоний воситалари
5. Нотиқликда хатти-харакат ва имо-ишоралар
6. Нотиқ нутқида мантиқ.
7. Одамларга ёқиш ва улар эътиборини қозониш қоидалари.

[3] Самадов Қ. Алишер Навоий нутқ маданияти ҳақида // 1962, №1, 19 – 22 –бетлар; Умурқулов Б. Улуғ мутафаккир Алишер Навоий нутқ маданияти ҳақида // 1981, №2, 26-бет.

Мавзуга оид тест саволлари

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбек тилининг асосий имло қоидаларини тасдиқлаш ҳақида»ги қарори қачон қабул қилинди?

а) 1989 йил, 21 октябрь;

б) 1993 йил, 29 сентябрь;

в) 1994 йил, 15 ноябрь;

г) 1995 йил, 24 август.

2. Нутқнинг услубий турлари:

а) расмий ва норасмий;

б) ёзма ва оғзаки;

в) илмий, расмий-идоравий, бадиий, сиёсий, публицистик.

3. Ибора берилган қаторни аниқланг.

а) Ит боланинг бармоғини тишлаб олибди;

б) Отахоннинг авайлаб олиб кетаётган тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди;

в) Хабарни эшитиб, тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди;

г) Қизча ойисининг этагидан ушлаб борар эди.

4. Пўстагини қоқмоқ иборасининг синонимини белгиланг.

а) қаттиқ жазоламоқ;

б) аёвсиз тинқид қилмоқ;

в) озор етказмоқ;

г) талабчан бўлмоқ.

5. Сўзнинг ўз маъносидан кўчиши қайси услубда учрайди?

а) расмий, илмий;

б) публицистик, илмий;

в) бадиий, сўзлашув;

г) расмий публицистик.

6. Келтирилган матннинг услубини топинг. Ойижон, ойижон, бошгинам оғрийди-ё (қўшиқдан).

а) бадиий;

б) расмий-идоравий;

в) илмий;

г) публицистик.

7. Бадиий услубга хос гапни аниқланг.

а) Сен менга: «Овқатинг ундоғ, овқатинг мундоғ» деган гапни қилаверма;

б) Стаканларнинг икковида ҳам рангли эритма бор;

в) Маълумотнома туман ҳокимиятига кўрсатилсин;

г) Бутун осмонни булутларнинг оғир, қалин, қорамтир намати қоплаган.

Қуйидаги синонимлардан расмий услубга тегишли сўзни белгиланг?

а) озод қилинмоқ;

б) тушмоқ;

в) олинмоқ;

г) кетмоқ;

8. Қуйидаги гаплардан илмий услубга тегишлисини белгиланг.

а) Қани энди, барча ҳам сенга ўхшаса;

б) Қайин шамол дарахт япроқларини аста тортқилайди;

в) Мушфиқ онанинг ҳасратлари бир дунё эди;

г) Ёнишнинг ташқи белгиси иссиқлик ва ёруғлик чиқишидир.

9. Нутқ маданиятига тўлиқ таъриф берилган қаторни аниқланг.

а) луғавий меъёрларга риоя қилиш;

б) мантиқий изчиллика ва адабий тил меъёрларига риоя қилинган ҳолда тўғри аниқ ва ёқимли сўзлаш;

в) тўғри талаффуз меъёрларига риоя қилиш;

г) ёқимли сўзлаш.

10. Қуйидаги сўзларнинг қайси бири фақат бадиий услубга хос?

а) каби;

б) янглиғ;

в) мисоли;

г) сингари.

11. Нутқ маданияти учун нима муҳим?

а) мазмунга мос зарур сўзни танлай олиш;

б) бир сўзни ўринсиз такрорламаслик;

в) услуб бирлигини сақлаш;

г) барча жавоблар тўғри.

12. Образлар, образли тасвирлар билан эмас, аниқ маълумотларнинг холис, умумлашган хусусиятларини таърифлаш, тушунчаларга мос келадиган

атамалар билан иш кўрадиган услубдир. Ушбу таъриф қайси услубга мос келади?

а) бадиий услубга;

б) илмий услубга;

в) расмий-идоравий услубга;

г) публицистик услубга.

13. Илмий услубга хос асосий белгилардан бири нотўғри баён қилинган қаторни белгиланг.

а) матнларда ҳар бир фаннинг ўзига хос атамалари қўлланади;

б) тилнинг тасвирий-таъсирий воситалари ишлатилмайди;

в) шартли белгилар қўлланмайди;

г) матн монологик нутқ тарзда бўлиб, диалоглар бўлмайди.

14. Расмий услубда кўпинча қандай гаплардан фойдаланилади?

а) дарак, буйруқ ва ҳис-ҳаяжон гаплардан;

б) асосан буйруқ гаплардан;

в) асосан буйруқ ва ҳис-ҳаяжон гаплардан;

г) асосан дарак ва буйруқ гаплардан.

15. Қуйидаги матн қайси услубга хос? 17-модда. Фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати. Барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати туғилган пайтдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди.

а) бадиий услубга;

б) расмий услубга;

в) публицистик услубга;

г) сўзлашув услубига.

16. Қуйидаги матн қайси услуб намунаси ҳисобланади? Ёмғир-суюқ томчи холидаги атмосфера ёғини. Томчининг диаметри 0,5-0,6 мм бўлади. Ёмғир икки хилдир: жала ёмғир, шивалама ёмғир. Шивалама ёмғирнинг ёғиш миқдори - интенсивлиги соатига 0,25 мм гача, жала ёмғирники эса 100 мм гача бўлиши мумкин.

а) расмий услуб;

б) оммабоп услуб;

в) илмий услуб;

г) бадиий услуб.

17. Қайси услуб турида тилнинг тасвирий-таъсирий воситалари ёрдами билан образлар воситасида кишига эстетик таъсир кўрсатилади?

а) публицистик услубда;

б) бадиий услубда;

в) илмий услубда;

г) расмий услубда.

18. Асосан қандай услубда сўзлар кўчма маънода қўлланмайди?

а) бадиий услубда;

б) расмий иш услубда;

в) сўзлашув услубида;

г) публицистик услубда.

19. Бир синонимик қаторга мансуб қуйидаги сўзларнинг ижобий маънога эгасини белгиланг.

а) чеҳра;

б) афт;

в) башара;

г) турқ.

20. Қайси услуб китобхонга маълумот берибгина қолмай, таъсир ҳам кўрсатади?

а) бадиий услуб;

б) илмий услуб;

в) сўзлашув услуби;

г) расмий услуб.

21. Имо-ишора қайси услубга хос?

а) бадиий услубга;

б) илмий услубга;

в) публицистик услубга;

г) сўзлашув услубига.

23. Атамалар қандай сўзлар жумласига киради?

а) бир маъноли сўзлар;

б) кўп маъноли сўзлар;

в) омонимлар;

г) синонимлар.

24. “Тишини тишига қўйиб юрди” гапида иборани қайси жавобдаги сўз билан алмаштириш мумкин?

а) жасорат кўрсатиб;

б) кузатиб;

в) ғазабланиб;

г) чидаб.

25. Ижтимоий ҳаётда рўй берган ўзгаришлар ҳаммадан аввал ва кўпроқ тилшуносликнинг қайси бўлимида ўз ифодасини топади ҳамда унда айрим ўзгаришлар бўлишига олиб келади?

а) орфоэпияда;

б) лексикологияда (луғат таркибида);

в) грамматикада;

г) сўз ясалишида.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
г	в	в	б	в	а	г	а	г	б
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
б	г	б	а	г	б	в	б	б	а
21	22	23	24	25					
а	г	а	г	б					

Гурух тингловчилари юқоридаги топшириқларга жавоб бериб бўлганидан сўнг ўқитувчи мавзуни якунлайди, берилган жавобларни тўлдиради, қўшимчалар қилади. Дарс якунида мавзуни хулосалаб, фаол иштирок этганликлари учун тингловчиларга миннатдорчилик билдиради

10 – мавзу. *Ўқитувчи нутқининг бойлиги. Нутқнинг бойлигини таъминлайдиган лисоний ҳодисалар: кўп маънолилик, синонимлар, омонимлар, антонимлар, паронимлар, вариантлилик, грамматик шакллар, интонация. Синоним сўзлар, синоним иборалар, синоним қўшимчалар; омоним сўзлар, омоним иборалар, омоним қўшимчалар; антоним сўзлар, антоним иборалар, антоним қўшимчалар.*

Мусиқий олий таълим муассасаларида чизма – ҳисоб ёки курс лойиҳалари каби ишлар тўғридан – тўғри назарда тутилмаса – да, лекин бўлажак санъаткорнинг келажакда саҳнада, халқнинг назарида бўлиши ҳисобга олинган ҳолда, унинг нутқи содда, равон, таъсирчан бўлишига эришиш мақсадга мувофиқдир. Талабанинг адабий тилда равон, бехато гапириш кўникмасини ҳосил қилиш дарслар давомида олиб бориладиган ёзма ишлар, уйга бериладиган мустақил вазифаларни бажариш орқали амалга оширилади. Айниқса , халқ мақолларидан, шеърий парчалардан, адабий матнлардан фойдаланиш нутқнинг гўзал бўлиши ва таъсирчанлигини оширади. Адабиётимиз тарихи вакилларининг ҳаёти, ижоди ва уларнинг асарларини мукаммал ўрганиш талабаларнинг келажакда дунёқарашининг кенг, билим доираси чукур бўлишини таъминлайди.

Мазкур фан мавзуларини ўзлаштиришда талабаларга тавсия этилган бадиий адабиётлардан ва бошқа манбалардан ертали даражада фойдаланиб, улар ўз билимларини такомиллаштиришлари лозим. Шунингдек маълум мавзуларда рефератлар ёзилиб, ҳимоя қилиш, иншолар ёзиб, уларни таҳлил қилиш ҳам кўзда тутилади.

11 – мавзу. *Ўқитувчи нутқининг ифодалилиги. Мазмундорлик. Таъсирчанлик. Манбани яхши билиш. Қоғозга қарамаслик, ўқиб бермаслик. Интонацион воситалардан фойдаланиш.*

Ўқитувчи нутқи маданиятида, нотиқдик санъатида сўз танлаш жуда муҳим. Сўзнинг қудрати, таъсири, акс таъсири, оқибатию самараси ҳакдда ҳикматли сўзлар ўзбек адабиётида мўл-кўлдир. Қуйидага ҳикматлар, оз

бўлса-да, шундан далолат беради: *Сўздан кучлироқ қурол йўқ; сўз инсон* (бинобарин, нотиқ) *қудратининг қўмондонидир; сўз – ҳаётнинг ўткир қуроли; сўз нотиқнинг зангламас, доим кескир қуролидир.* Ўз ўрнида, вақтида астойдил айтилган оддий сўз ҳам аксарият ҳолларда енгалмас кучга айланади; бундай сўз нотиқнинг ўзини қизиқтириб, гоҳо қизиштириб, фаоллаштириб юбориши, тингловчиларни нафислиги билан маҳлиё қилиши мумкин.

Сўзларни синчковлик билан танлаб, улардан моҳирона фойдаланиб ифодаланган ҳар бир фикр, ғоя ёки таълимот таъсир миқёси тугамайдиган кучдир; унинг кучи ниҳоясиз. Сўз - гоҳо хатарли қурол, чунки сўз ярасидан кўра тиғ жароҳатини даволаш осон. Сўз сеҳридан кучлирок сеҳр йўқ; жонли, яъни ҳаётий, жарангдор, таъсирли, жозибали сўз мўъжизалар яратишга қодир.

Сўз танлашда шева, лаҳжаларда ишлатиладиган, ўзбек адабий тили лексиконига сиғмайдиган *аравақ* (қулоқдан йиринг оқиши), *сиппанмоқ* (сирпанмоқ), *тебрамоқ* (тебранмок), *уйламоқ,* (уйлантирмоқ), *тагойи* (тоға), *эмранмоқ* (сўлимоқ), *шимирмоқ* (симирмоқ), *шипирмоқ* (супирмоқ), *юмуртқа* (тухум) сингари сўзларни ишлатмасликни тавсия этамиз.

Педагоглар, олий мактаб раҳбарлари учун ибратли ҳикмат-лардан яна бири шундаки, бирор сўз айтишдан аввал унинг ортидан "келадиган" оқибатини ўйлаш зарур. Яхши ўйланмай, оқибатини олдиндан чамаламай, ихтиёрий ёки беихтиёр айтиб юбориладиган сўз ҳақиқатга хилоф бўлиши, муайян бир кишининг иззат-нафсини ерга уриши, қалбини жароҳатлаши мумкин.

Педагогнинг зўрма-зўраки, сунъий тарзда сўз ишлатиши аксарият ҳолларда нутқни бузади. Энг ўринли сўзлар ўз-ўзидан қуйилиб келадиган, олдиндан саралаб, чамалаб қўйилган сўзлардир; уларни нутқ жараёнининг ўзи айтиб тургандек бўлади.

Моҳир педагог тингловчиларнинг нутқ маданиятини шахсий намунаси билан ҳам тарбиялайди. Масалан, у тингловчи, талаба, аспирантларда ўз фикрини аниқ ифодалаш, ҳар бир сўз ва жумлани ишлатишга масъулият билан ёндашиш; ўзбек тилининг ғоят бой хазинасидага сўз жавоҳирларидан усталик билан фойдапаниш малакасини сайқал топтира олади; ибратомуз сўзлари, ёқимли иборалари, намунали ташбиҳларга бой жумлалари, жарангдор талаффузи билан тингловчиларда кўникма, маҳорат ҳосил этади.

Лекцияда халқ оғзаки ижодига мансуб ҳикматли сўзлар, рубоий, тўртлик, қизиқ-кизиқ иборалардан фойдаланиш талаб этилади. Бадиий тасвир, қиёслаш, ҳажвия (юмор) кабилар маърузани қизиқарли қилади; талабаларни зериктирмайди: мудратиб, пинакка кетказиб қўймайди, ҳордиғини чиқаради.

Педагог ҳамиша сўзларга торлик, мазмунга кенглик зарурлигини унутмасин. У кўп ва теран фикрласа, оз гапиради; чунки оз сўзга кўп мазмун сингдиришга интилади. Баён этиладиган масаланинг мазмуни аввал пухта ўйлаб олинган бўлса, сўзлар беихтиёр қуйилиб келаверади. Шунда нотиқлик гўё фикр наққошлига бўлади.

Тил бойлига – тафаккур бойлигининг, тил қашшоқлиги - фикр қашшоклигининг ифодаси эканлигини қуйидаги мулоҳазалар тасдиклайди: агар педагогнинг нутқи ланж, суст, пойма-пой, нўноқ, мужмаи, қовушмаган бўлса, демак, унинг фикрлаш қобилияти ҳам шуқдайдир. Ҳар бир нотиқ ўз нутқида аниқлик, равшанлик, жозибадорликка эришмоғи зарур; бу эса воиздан сўзлашда қисқапик, лўндапик, ихчамликни тапаб этади. Тилдаги аниқ-равшанлик - тиниқ фикрнинг ташқи ифодаси, чунки шундай фикргина равшан сўзлашни таъминлайди. Сўзлашдаги ноаниклик, шубҳасиз, фикрдаги ноаникдикнинг белгисвдир.

Қайси педагог аниқ-равшан фикр қилса, уни худди шундай баён этади. Тилнинг, маънонинг аникдиги, ўткирлигига интилиш нотиқдик санъатини

эгаллаш учун курашишдир; бу кураш қаичалик кескин, ўткир, амиқ йўлга солинган бўлса, нутқ шу қадар самарали бўлади. Сўзга жо бўлмайдиган ҳеч бир мазмун йўқ. Педагогнинг нутқидага сўзлар - фикрларининг ифодасидир, шу боис бу сўзлар ифода этилаётган фикрга мувофиқ бўлмаса, сўз ҳам мужмал, мавҳум бўлади. Моҳир нотиқдагина фикр равшанлиги ифода аникдига билан ҳамоҳанг бўлади.

Педагогларга тавсиямиз шуки, улар нимани гапириш ҳар доим ҳам зарур бўлавермаслигини ва қандай гапириш доимо лозимлигини унутмасинлар. Энг қимматли ғоя, фикр, дастур ҳам, агар маҳоратсиз ифодаланса, ўзининг қийматини йўқотади; мабодо такрорланаверса, тингловчини диққинафас қилади. Демак, фикрнинг аникдиги ва равшанлиги ифоданинг ҳам шундай бўлишини таъминлайди.

Донолар талқинича, тил, сўз, нутқ равшанлига фикр, ҳатто тафаккурнинг шундай бўлиши оқибатидир; равшан фикр эса ўз шакли-ифодаси ҳам равшан бўлишини тақозо этади. Нотиқ нимани аниқ тасаввур этолмаса, уни чалкаш гапиради; ноаниқ ифода фақат шундай фикрнинг намоён бўлишидир.

Оддийгина, яъни ҳаммабоп, аниқ-равшан, осонгана тушуниб, эслаб қоладиган қилиб сўзлаётган нотиққа такдид этиш (эргашиш) аввалига жуда осондек туйилади; аммо аслида бундан қийинроқ иш йўқ. Педагог миясига аниқ фикр келса, у равшан сўзлаиди, аммо бу фикрни онгага сингдириб олса, янада равшанроқ гапиради.

Педагог фикридаги хатолар, ноаниқликлар нуткдаги хатоларни, улар эса, ўз навбатида, ишдаги, амалдаги хатоларни келтириб чиқаради, талабаларни чалғитади.

Педагог тилининг гўзаллиги, биринчи навбатда, унинг аниқлига ва мазмундорлигидадир. Оддийгина қилиб, равшан баён этиш мумкин бўлмаган ҳеч бир фикр, ғоя ёки таълимот йўқ. Бинобарин, аниқлик нутқнинг асосий фазилатидир. Педагогнинг тили, сўзи қанчалик оддий бўлса, шунчалик

равшан бўлади; сўз қанчалик ўз ўрнида ишлатилса, нутқни шунчалик кучли, жозибали ва ишончли қилади.

Буюк акл соҳибларида оз сўз билан кўп маъно бериш хислати мавжуд бўлгани каби, "моҳир нотиқ, устаси фаранг педагог ҳам "оз сўзла-ю, соз сўзла", деган мақолга амал қилади. Маъқул сўзласанг, ҳеч қачон кўп сўзламайсан, агар узайиб кетса, энг яхши нутқ ҳам тингловчини чарчатади, деган ҳикматларга риоя қилиш энг яхши фазилатлардандир. Бундай нотиқлар – нотиқлик жавоҳирининг худди ўзгинаси: салмоғига қараб нур таратади. Улар асл донолик қисқа ифодаланади, деган қоидага бўйсунадилар.

Улуғ драматурглардан бири айтганидек, гап кам жойда унинг салмоғи кўп бўлади. Қисқа, лекин ифодали ибора бир бор эшитиб англанади, тингловчи хотирасида муҳрланиб, унинг шиорига айланади, узундан-узоқ мулоҳазаларда эса бундай бўлмайди.

Педагог фикрининг чуваланмаслига, аксинча, тингловчилар ҳузурида эркин парвоз қилиши учун гапда қисқалик лозим, чунки фикр ортиқча, "нишхўрт" сўзлар уюмида чалкашади. Педагог қанчалик моҳирона сўзламасин, керагидан ортнқ, яъни мавзуга тегишли бўлмаган гапларни айта бошласа, пировардида нутқ мантиғини йўқотади, тингловчилар мийиғида кула бошлайдилар.

Хуллас, нуткдаги аниқлик қисқалик билан уйғунлашганда таъсирчан, хотирада сакланувчан бўлади.

Ҳар бир педагог, хусусан олий ўқув юртининг раҳбари ўз нутқидаги йирик, махсус масалаларни баён этиб бўлгач, уларнинг ҳар бири бўйича, нутқ пировардида эса бутун нутқи бўйича қисқа, аниқ, равшан, иложи бўлса саналган тарзда хулосалар чиқариши шарт. Акс ҳолда, улар мантиқ фанининг тезис, мантиқий асос, ҳукм ва синтез, яъни умумлаштириш, хулоса чиқариш зарурлиги ҳақидаги талабини бузган бўладилар.

12 – мавзу. *Ўқитувчи нутқининг образлилиги. Бадиий тасвир воситалари. Кўчма маънолар. Маъно кўчиш усуллари: Метафора – ташқи шаклий ўхшашликка асосланган маъно кўчиш. Синекдоха – қисм билан бутунни аташ орқали маъно кўчиши. Киноя – зид маънога асосланган маъно кўчиши. Вазифадошлик – вазифасига кўра маъно кўчиши. Троплар ва унинг турлари. Эпитет. Ўхшатиш. Муболаға*

МАВЗУ БЎЙИЧА ТАВВСИЯ ЭТИЛАДИГАН МАЛАКА ИШИ РЎЙҲАТИ

1. Президент Ислом Каримовнинг нотиқлик маҳорати.
2. Нотиқлик санъати ва сиёсат.
3. Президент Ислом Каримов нутқларининг таъсирчанлиги сирлари.
4. Ислом Каримовнинг ўз нутқларида халқ мақоллари, матал ва ибораларини қўллаш маҳорати.
5. Президент Ислом Каримовнинг баҳс юритиш маҳорати.
6. Нутқ ва тил.
7. Муомала маданияти.
8. Қадимги туркий ёзма ёдгорликларида нутқ маданияти ва нотиқлик.
9. Қуръони каримда тил ва нутқ маданияти ҳақидаги таълимот.
10. Ҳадиси шарифларда нутқ одоби ҳақидаги ҳаётий кўрсатмалар.
11. Халқ оғзаки ижодиёти намуналари нутқ маданияти манбаларидан бири сифатида.
12. “Алпомиш” достонида миллий тил гўзаллиги ва тил одоби ҳақидаги мушоҳадалар.
13. ўбек халқ мақолларида тил ва нутқ маданияти муаммолари.
14. Маҳмуд Қошқарийнинг “Девону луғатит турк” асарида тил ва нутқ маданиятига оид маълумотлар.
15. Юсуф Хос Ҳожибнинг Қутадғу билиг” асарида нутқ одоби сабоқлари.
16. Аҳмад Яссавий ҳикматларида тил ва сўзга муносабат.

17. “Қобуснома”да нутқ маданияти одамгарчиликнинг бир хусусияти сифатида.
18. Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонида сўз, сўзнинг аҳамияти, нутқ маданияти ва нутқ одоби ҳақидаги фикрлар.
19. Алишер Навоий қитъаларида нутқ одоби ҳақидаги ўгитлар.
20. Алишер Навоий рубоийларида нутқ маданияти ғоялари.
21. “Маҳбуб ул-қулуб” асарида шарқона муомала маданияти сабоқлари.
22. Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърларида сўз ва нутқ ҳақида лирик-фалсафий мушоҳадалар.
23. Сўфи Оллоёр назмида нуктадонлик ва сўзамоллик ҳақидаги сабоқлар.
24. ўбек ҳурфикр (демократ) ва жадид ижодкорларининг она тили ҳамда миллий нутқ ҳақидаги қарашлари.
25. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъатининг жаҳон миқёсидаги илк манбалари ҳамда илдизлари.
26. Қадимий Миср, Ассурия, Вавилон ҳамда ²индистондаги нотиқлик.
27. Қадимги Рим ва Грециядаги нотиқлик мактаблари.
28. Цицерон, Демосфен - қадимги машҳур нотиқлар.
29. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романида бадиий нутқ гўзаллиги.
30. Неъмат Аминовнинг “Елвизак” ва “Суварак” асарларида раҳбар шахс маънавиятини ҳажвий йўсинда ёритишдаги бадиий тил маҳорати.
31. Шарқдаги воизлик санъати ва унинг тарихий такомили. (Ҳусайн Воиз Кошифий асарлари асосида)
32. ўбекистонда нотиқлик санъати: тарих, истиқлол, истиқбол.
33. ўбек тилига давлат тили мақоми берилишининг тарихи ва она тилимиз истиқболи.
34. “ўбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақида”ги қонун қабул қилинишининг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, маънавий аҳамияти.
35. ўбек миллий ёзуви тарихи: истиқлол ва имло.
36. ўбек миллий ҳужжатчилиги тарихи.

37. Замонавий ўзбек миллий ҳужжатчилигини шакллантириш муаммолари.
38. Оммавий нутқ маҳорати сирлари (Д.Карнеги асарлари асосида).

13 – мавзу. *Услубий фигуралар. Антитеза. Градация. Риторик сўроқ. Эллипсис. Такрор.*

Тилшуносликда бу ҳодиса учун фигуралар поэтик синтаксис, баъзан эса риторик фигуралар терминларидан фойдаланилади.

Услубий фигуралар ҳақида гапирилганда тингловчига умумий ҳиссиёт таъсир кўрсатувчи, нутқнинг мана шу таъсирини оширувчи махсус синтактик қурилмалар назарда тутилади.

Услубий фигуралар ва троплар бир – бирларини тўлдиради, бири иккинчисига аниқликлар киритади.

Такрор, тинч қолиш, сукут, риторик сўоқ, антитеза, градация, кўп боғловчилик ва боғловчисизлик, инверсия, эллипсис кабилар услубий фигураларнинг асосий кўринишларидандир.

Антитеза – грекча сўз бўлиб, қарама – қарши қўйиш маъносини билдиради.

Антитеза ифодалиликни кучайтириш учун қарама – қарши тушунчаларни, фикр, образ, нарсаларни, шахсларнинг характерларини қиёслаш ёки бир хил нарса – ҳодисаларнинг даража жиҳатидан қарама – қарши ҳолатини тасвирлаш учун фойдаланилади. Икки қарама – қарши қшйилган белги ёки хусусият эса бири иккичисини инкор қилади.

Градация. Лотин тилидан олинган бўлиб, зинапоя (аста – секин юқорига кўтарилиб бориш ёки юқоридан пастга қараб бориш) маъносини билдиради.

Градация нарса, белги, хусусият ёки ҳаракатини биридан иккинчиси кучлироқ ёки кучсизроқ маъно оттенкалари синонимик ёки бир хилдаги сўзлар воситасида кучайтириб ёки камайтириб бориш орқали тасвирлашдир.

Риторик сўроқ. Риторик хитоб. Риторик сўроқ услубий приём сифатида ўқувчининг ёки тингловчининг диққатини маълум бир мавзу ёки унинг қисмига жалб қилиш учун ишлатилади.

Одатда сўроқ гап тингловчидан жавоб талаб қилади, риторик сўроқ гапларда эса жавоб талаб қилинмайди. Риторик сўроқ гапларда оҳанг катта роль ўйнайди, оҳанг ёрдамида кўпинча сўроқ гапнинг ўзи айни шаклда тасдиқни ифодалаб туради.

Эллипсис (рекча сўз бўлиб, тушириб қолдириш демакдир).

Эллипсис ёзма ва оғзаки нутқда тезлик, кескинлик, шошилинчилик хусусиятини белгиловчи воситалардан ҳисобланади.

Нутқий матндан осонгина билиб олинадиган сўзнинг ёзувчи томонидан атайлаб тушириб қолдирилиш эллипсис дейилади.

Эллипсис ихчамликни таъминлайди. Эллипсиснинг энг оддий турлари сифатида ушуб турларини: Меҳнат қаҳрамонларига шон – шарафлар!, буйруқ характеридаги қичқириқларни – Олға! Отларга! Бекининг! Ётинг!... кўрсатиш мумкин.

Такрор. Илмий адабиётларда аллитерация, анафора, эпифора, рифма (қофия), ассонанс, консонанс, монорим, плеоназм, тавтология, нақорат кабилар бадиий такрорнинг турли хил кўринишлари сифатида талқин қилинади.

14 – мавзу. *Нутқ услублари ва нутқ маданияти. Жонли сўзлашув услуби. Илмий услуб. Расмий услуб. Публицистик услуб. Бадиий услуб.*

Стиль, яъни услуб термини[4] жуда қадим замонлардан буён ишлатилиб келинаётган бўлиб у турли даврларда турли соҳаларда турлича тушунилди ва изоҳланди. Аслида стиль грекча stulos сўзидан олинган бўлиб, ёзиш учун ишлатиладиган учи ўткирлаштирилган таёқчани билдирган.

Нутқ услублари деганимизда, юқорида эслатганимиздек, тил услубларининг алоқа жараёнида қўлланиш тушунилади.

Сўзлашув услуби. Сўзлашув услуби кишиларнинг кундалик норасмий, эркин муомалалари доирасида тил бирликларининг ўзига хос амал қилувидир.

Расмий иш қоғозлари услуби. Расмий иш қоғозлари услуби ҳозирги ўзбек адабий тилининг маъмурий ва юридик ишларда амал қиладиган бир кўринишидир.

Илмий услуб. Илмий услуб[5] фан, техника ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган вазифавий услубдир. У ўз ичида яна илмий – техникавий, илмий – ҳужжат, илмий – оммавий, ўқув – илмий, публицистик каби бир неча соф илмий турларга бўлинади.

Публицистик услуб. Публицистик асарларнинг (масалан, хабар, репортаж, корреспонденция, мақола, очерк, фельетон, памфлет, бош мақола ва бошқаларнинг) услубий чегараланиши уларнинг, энг аввало, алоҳида лисоний белгиларга эга эканлигида кўринади.

15 – мавзу. *Якуний назорат.*

16 – мавзу. *Амалий машғулотлар.*

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти”	**Аудитория**:

[4] Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского язкка. – М.: Висшая школа, 1977, с. 9

[5] Бу борада ўзбек тилшунослигида монографик тадқиқотлар олиб борилган. Қаранг: Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Тошкент: Фан, 1984.

<u>Мавзу:</u> Ўқитувчи – нутқ маданиятига кириш. Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати.

<u>Калит сўзлар</u>: Ўқитувчи – нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нотиқлик санъатининг манбалари, замонавий ваъз, жонли сўз, нутқнинг таъсирчанлиги, (экспрессивлиги), нолисоний усул, мимика, фикрнинг мантиқийлиги.

<u>Соатлар сони</u>: (2 соат маъруза)

<u>Маъруза матнини ишлаб чиқувчи:</u> Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова

<u>Маъруза матнини ишланган санаси</u>: 2011 йил июн

<u>Иш жойи</u>: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Ўқитувчи – нутқ маданиятига кириш. “Ўқитувчи – нутқ маданият” тушунчаси. “Нотиқлик санъати” тушунчаси. “Ўқитувчи – нутқ маданияти ва нотиқлик санъати” ўзбек адабий тили ва умуммиллий тил имкониятларини ўрганувчи ва уларни маълум шароит ва кўзланган мақсадга мувофиқ ҳаётга тадбиқи билан шуғулланувчи курсдир. Назария ва амалиёт уйғунлиги. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати давлатшунослик, жамиятшунослик, сиёсатшунослик, адабиётшунослик, поэтика. Эстетика, педагогика, мантиқ, психология соҳаларига даҳлдор кенг қамровли фан сифатида. Нутқ маданиятининг маънавий-ахлоқий омил сифатида инсон комолотида тутган ўрни. Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги.

Хусусий нутқнинг шахс умуммаданий қиёфаси ва савиясини акс эттирувчи фазилат сифатида миллий тил равнақига таъсири.

Миллий нутқ маданияти равнақи-умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми.

Қадимги Юнон ва Римда нотиқлик санъатининг ривожланиши. Аристотель нотиқлик ҳақида. Цицероннинг нотиқлик санъатинини ривожлантириши.

Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Соҳибқирон Амир Темурнинг нотиқлик санъати. Алишер Навоий нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида. Ҳусайн Воиз Кошифий - моҳир сўз устаси.

Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши. Сиёсий жараёнларда нутқ маданиятининг ўрни. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий

манфаатларни уйғунлаштириш услублари. Давлат сиёсатини фуқароларга етказшда нотиқликнинг ўрни. Меҳнат жамоасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нутқ маданиятининг ўрни. Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Миллий истиқлол мафкураси ва маънавий қадриятларни тарғиб этишда нотиқлик санъатининг ўрни.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара фаол савол-жавоблар, жонли фикр алмашувлар

Форма: маъруза, савол-жавоб, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман когоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: мусиқий олий таълим муассасаларида ва нотиқлик санъати ва нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.	Таълимий савол: Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи. Нотиқлик санъатининг инсон фаолиятидаги ўрни.
Тарбиявий Халқимизнинг нутқ маданиятига хурмат ва муҳаббатни ошириш	Тарбиявий савол: Ўзбек халқининг тил бойлиги Шарқ матаффакирларининг нутқ одоби хақидаги фикрлар
Ривожлантирувчи: Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик,	Ривожлантирувчи савол:

<table>
<tr><td colspan="2">бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.</td><td colspan="2">Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларнни уйғунлаштириш.

Касбий нутқнинг мақсад ва йўналишлари.</td></tr>
<tr><td colspan="4">Кутилаётган натижалар:</td></tr>
<tr><td colspan="2">Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим):

Талабаларнинг адабий тилда ровон бехато гапириш кўникмасини хосил қилиш ва нотиқлик ҳамда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимларга эга бўлади.</td><td colspan="2">Қайси саволлар берилади:

Касбий маҳоратини ошириш ва нотиқлик ҳақида

сўзлаш ва тинглаш қобилияти ўстириш.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Дарс/маъруза/ якунида тингловчи тушунади (Кўникма):

Нотиқлик санъатининг ривожланиш тарихи,

таълим-тарбия жараёнларида ва дарс жараёнида нутқ маданиятининг ўрни ҳақида тушунчаларга эга бўлади.</td><td colspan="2">Қайси саволлар берилади:

Қадимги Юнон ва Римда нотиқлик санъатининг ривожланиши

Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати.

Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши

Таълим-тарбия жараёнларида нутқ маданиятининг ўрни</td></tr>
<tr><td colspan="2">Дарс/маъруза/ якунида тингловчи бажара олади (Малака):

Таълим муассасасида таълим ва тарбия сифатини оширишда ҳамда педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ижодий муҳитни яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.</td><td colspan="2">Қандай топшириқлар берилади:

Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш, жамоада ижодий муҳитни яратиш, таълим ва тарбия сифатини оширишда нутқ маданиятини ўрнини тўлиқ англаш.)</td></tr>
<tr><td colspan="4">Дарс жараёни ва унинг босқичлари:</td></tr>
<tr><td>Ишнинг номи</td><td>Бажариладиган иш мазмуни</td><td>Метод</td><td>Вақт</td></tr>
<tr><td>1-босқич: Ташкилий қисм.</td><td>Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги холати, тингловчилар давомати текширилади.</td><td></td><td>5 мин.</td></tr>
<tr><td>2-босқич:
Рефлексия.
Эҳтиёжларни аниқлаш</td><td>Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш</td><td>Савол-жавоб</td><td>5 мин.</td></tr>
</table>

3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустахкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Адолатли қарор	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

1 – мавзу: Ўқитувчи – нутқ маданияти ва нутқ одоби. Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати.

(2 соат)

РЕЖА:

1. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъатининг турлари ва усуллари.
2. Ҳозирги даврда педагогнинг нутқ маданияти ва нотиқлик маҳоратига қўйиладиган асосий талаблар.
3. Нутқ маданияти тушунчаси.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Гуруҳлар ўзларига берилган саволларга жавоб бериб, тақдимот ўтказадилар:

Маданиятнинг бир бўлаги сифатида нутқ маданияти ҳар бир зиёлининг зиёлилик даражасини белгилайдиган мезондир.

Айниқса, санъат аҳли ҳамиша элнинг назарида бўлади. Санъаткор нафақат ўзининг куй қўшиқлари ижроси билан, балки ўзининг сермазмун, таъсирчан, жозибадор нутқи билан ҳам тингловчиларни, суҳбатдошини сеҳрлаб қўя олиши лозим. Аслида нутқнинг сеҳри куй, қўшиқ сеҳрдан асло қолишмайди. Хуллас, санъаткор оддий, тўпори нутқида гаплашмаслиги жоиз. Нутқ маданиятининг сир – асрорларидан воқиф бўлмоғи лозим.

Бунинг учун аввало ўзбек тилининг биридир менинг тилим! Олимларнинг таъкидлашларича, XI асрда яратилган Маҳмуд Қошғорийнинг “Девони луғатит турк” асари, XII асрда яратилган Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билик” асари, Аҳмад Югнақийнинг “Ҳибат – ул ҳақойиқ” асарларида учрайдиган сўзларнинг 75 – 80 фоизи учрайди менинг тилимда. Бу эса ўша қадимий ёзма ёдгорликларга ворислигимиздан далолатдир.

Маълумки, барча туркий тиллар (қозоқ, қирғиз, татар, бошқирд, туркман, озорбайжон, турк, ёқут, чуваш, хакас ва бошқалар) уч лаҳжадан бирига

(қарлуқ – чигил, қипчоқ, ўғуз) асосланади. Ўз бағрига ҳар уч лаҳжани жо айлаган сершева тиллардан биридир менинг тилим!

XV асрда ҳам тилимиз камситилган. Туркий тилда гўзал асар яратиб бўлмайди деган тушунчалар мавжуд эди. Ижод аҳли ўз асарларини араб ва форсий тилда битганлар. Ҳазрат Мир Алишер Навоий туркий тилда гўзал “Хамса” яратиб уларга амалий иш билан жавоб берганлар. “Хамса” ярата олган қудратли тиллардан биридир, менинг тилим! Бундан ташқари ҳазрат “Муҳокамат – ул луғатайн” деган асар ёзиб туркий тилни форсий тил билан қиёслаб унинг гўзаллигин, бойлигини илмий асослаб бердилар.

Абдурауф Фитрат Навоий ҳазратларининг асарларини таҳлил қилар экан, “йиғламоқ” феълини 28 та сўз билан ифодаланганлигини эътироф этади. Бир тушунчани ифодаламоқ учун ўз бағридан ўнлаб сўз топа билган пурмаъно тиллардан биридир, менинг тилим!

Халқнинг турмуш тажрибаларидан олинган хулосалари битилган мақолу матал ва ҳикматли сўзларга бой пурҳикмат тиллардан биридир менинг тилим!

Қўполликни ёқтирмайдиган нозиктаъб, хушхулқ тиллардан биридир, менинг тилим!

Ҳатто сўзларни ҳам ўйната оладиган туюқу аскиялар тилидир, менинг тилим!

Шоир айтганидек, “булбул куйин куйга соладиган” дилрабо тиллардан биридир, менинг тилим!

Дунёда ягона Ўзбекистон давлатининг ягона давлат тилидир, менинг тилим!

Нутқ маданиятига ёндашишида тилнинг ушбу имкониятилардан фойдаланиш лозимдир.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НУТҚ ОДОБИ

Нутқ маданияти аввало нутқ одобига таянади. Нутқ одоби мезонлари ўзининг қадимий илдизига эга. Айниқса, ўзбек адабий тилининг асосчиси ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг бу ьорадаги хизматлари беқиёсдир. У жумладан, нутқ одоби, яъни нутқ маданиятининг қуйидаги талабаларини баён қилади:

1. Тилни, сўзни қадрла, уни ҳурмат қил

Донау дур сўзини афсона бил,

Сўзни жаҳон баҳридан дурдона бил.

("Хамса")

2. Яхши сўзлай олиш,Ю яъни нутқ – санъатидир, ноёб ҳунардир. Уни эгаллашга интилгин: Эрдин сўз ҳунар,

энчидин бўз ҳунар. ("Маҳбуб – ул қулуб").

3. Инсоннинг одоб – аҳлоқини булгилайдиган омилларидан бири

унинг сўзи – нутқидир.

4. Сувнинг мазаси муз билан, ошнинг мазаси туз билан

одам яхшилиги сўз билан. ("Маҳбубул қулуб", 79 – бет)

Сўз зоҳир этар этар замир иши кўпрагидин ,

Тил маҳбур эрур кўнгил ниҳон эмгагидин,

Фаҳм айл киши ҳолини сўз демагидин,

Ким бери хабар ҳодиси кўнглидагидин.

(“Назмул жавоҳир”, 41 – бет)

5. Кишининг сўзи (нутқи) унинг аҳлоқий камолотидан дарак беради:

Одами демак бирла киромийдиру бас,

Сўз дурри ишининг интизомидиру бас,

Сиҳат ончаки, аҳли ақл комидиру бас,

Ақлиға далил анинг каломидиру бас.

(“Назмул жавоҳир, 35 – бет”)

6. Сўзлаганда дилинг бирла тилинг бир бўлсин, чунки дилдаги тилга чиқади.

Ҳалқ сени севгай эл била бўлсанг,

Тилу кўнглингни бир қилиб биррўй.

Нуқта сурсанг шукуфтау хандон,

Зист қилсанг, кушодоу хушрўй.

(“Арбаин”, 59 – бет)

Демонки кўнгли поку ҳам кўзи пок,

Тили поку, сўзи поку ўзи пок.

(“Хамса”, 175 – бет)

7. Сўзлаганда ўйлаб сўзла, тушуниб, билиб гапир: Сўзни кўнглингда пиширмагунча тилингга келтурма. Ҳарнаким кўнглингда бўлса тил сурма. (“Маҳбубул қулуб”, 83 – бет)

8. Хушмуомала ширинсўз бўл. Тилинг бирла кишиларга озор берма:

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,

Ҳар неки ағёр дурур ёр айлар.

Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,

Юмшоғи кўнгилларни гирифтор айлар.

(“Назмул жавоҳир”, 43 – бет)

9Чин, тўғри сўзла, нутқингда ҳалол бўл. Ёлғон сўз бахсизлик келтиради. Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар....

(“Маҳбубул қулуб”, 63 – бет)

Хирадманд чин сўздин ўзга демас,

Вале бари чин ҳам дегулук эмас.

Киши чинда сўз деса зебо дурур,

Неча мухтасар бўлса авлодурур.

(“Маҳбубул қулуб”, 83 – бет)

10. Яхши сўз, яъни нутқ кишига обрў ва бахт келтиради.

Эзгу сўзли бўл:

Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,

Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ,

Сўзлар анча мужиби ғаромат бўлмоқ,

Тил забтидадур анга саломат бўлмоқ.

11. Тилдан туҳмат учун фойдаланма. Туҳматчидан қоч,

ундан нафратлан:

бировким ёлғон сўзни бировга боғлағай, ўз қаро бўлғон юзни ёғлағай.

(“Маҳбубул қулуб”, 61 – бет)

Эл айбини айтурға бировким узотур тил,

Ўз айбини фош айлагали узотур бил.

(“Маҳбубул қулуб”, 69 – бет)

12. Тилингни тий. Кўп сўз эзма ва вайсақи бўлма. Бу зарарлидир. Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиғ сўзни кўп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур.

(“Маҳбубул қулуб”, 82 – бет)

Тил илмидин бўлур ғаромат ҳосил,

Юз навъ надомату маломат ҳосил.

Оз сўзлагандин вале саломат ҳосил.

(“Назмул жавоҳир”, 31 – бет)

13. Сўзлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга ол. Ноўрни сўз айтма.

14. Бўоғиз бўлма, суҳбат сирларин сақлашга ўрган:

Қайси мажлисда ким эшитсанг сўз,

Билгил у сўз ўзга сенга омонатдур.

Гар ани ўзга ерга нақл этсанг,

Ул омонатга бу хиёнатдур.

(“Арбаин”, 57 – бет)

15. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрининг

таъсирини сусайтиради:

Бир деганни икки демак хуш эмас,

Сўз чу такрор топди дилкаш эмас.

Нутқ одобига қўйилган ушбу талаблар нутқ маъёрлари сифатид асрдан – асрга ўтиб келаётир. Ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятларини мужассам этаётир. Демак, кишилар азал – азалдан тўғри, таъсирчан, чиройли, жозибали, яхши гапиришга интилиб келганлар.

Нотиқлик санъатига назар ташлар эканмиз, у эрамиздан аввалги V асрда Юнонистонда шаклланганига шоҳид бўламиз. Нотиқлик санъатининг етук намоёндалари етишиб чиқди. Давлат ишларини бошқаришни истаган ҳар бир киши учун чиройли сўзлаш санъати мажбурий бир эҳтиёжга айланди. Нотиқлик санъатининг йирик вакили Цицироннинг таъкидлашича, дунёда иккита санъат мавжуд: ҳарбий ва нотиқлик. Плутарх ҳам бу санъатни ҳаётий зарурият деб билади. Аристотелнинг “Ритерика” китоби китобдан иборат бўлиб биринчи ва иккинчи китоблари чиройли сўзлаш, тингловчини ишонтириш методлари ҳақидаги фикр ва мулоҳазалардан иборатдир. Учиничи китоби эса мантиққа бағишланган.

Ўзбек нотиқлик, яъни воизлик санъати ҳам ўз тарихига эга. Фаробий, Ибн Синолар ўз асарларида воизлик санъатига ҳам алоҳида эътибор берганлар. “Қобуснома”, “Қутадғу билиг”, “Арбаин”, “Назмул жавоҳир” асарларида ҳам воизлик ўгитлари мужассамдир. Кўплаб воизлар етишиб чиққан:

Воиз Муҳаммад Рафиъ, Воиз Казваний, Воиз Ширвоний, Ҳусайн Воиз Кошнорий ва бошқалар.

Нотиқлик (воизлик) санъати нутқ маданиятининг асосидир.

Нутқ маданияти аввало адабий тил ва унинг меъёрлари билан боғлиқдир. Адабий тил ўзаро алоқа воситаси сифатида ўзи хизмат қилаётган миллатнинг барча вакиллари учун умумийдир. Кишилардан нутқ маданиятини, яъни тўғри сўзлаш ва ёзишни талаб қилиш учун бунга восита бўладиган қуролни белгилаш лозим. Ушбу қурол эса адабий тилдир. Адабий тилнинг ўзига хос хусусияти унинг меъёрларига асосланишдир.

Ўзбек адабий тили меъёрлари қуйидагича тасниф қилинади: 1) лексик – семантик меъёрлари (сўз қўллаш), 2) талаффуз (орфоэпик) меъёрлари 3) акцентологтк меъёрлари (урғуни тўғри қўйиш) 4) фонетик меъёрлари 5) грамматик (морфологик ва синтактик) меъёрлар 6) сўз ясаш меъёрлари7) орфографик меъёрлар (имло) 8) ёзув меъёрлар 9) пунктуацион меъёрлари (тиниш белгилари) 10) услубий меъёрлар. Ушбу меъёр турларининг ҳар бирига ўнлаб қоидалар ишлаб чиқилган. Жумладан, жаранги ундошларнинг сўз охирида жарангсизлашуви, ассимиляция ва диссимиляция ҳодисаларининг мавжудлиги, эгалик қўшимчалари қўшилганда ўзакда бўладиган ўзгаришлар ва ҳоказо. Хуллас меъёр тилнинг ижтимоий вазифа бажаришидаги асосий шарти бўлиб, унга амал қилиш шу тилда сўзлашувчилар учун мажбурийдир. Ўзбек тилининг қанчалик меъёрлиги солинганлиги ва унга қанчалик амал қилинганлиги умум миллий ўзбек маданиятининг тараққиёт даражасини белгиловчи омиллардан биридир.

<u>Фан</u>: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **<u>Аудитория</u>:**

<u>Мавзу:</u> Нутқ тоушлари. Унлий тоушлари, ундош тоушлар таснифи.

<u>Калит сўзлар</u>: Ўқитувчи – нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нотиқлик санъатининг манбалари, замонавий ваъз, жонли сўз, нутқнинг таъсирчанлиги, (экспрессивлиги), нолисоний усул, мимика, фикрнинг мантиқийлиги.

<u>Соатлар сони</u>: (2 соат маъруза)

<u>Маъруза матнини ишлаб чиқувчи</u>: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова

<u>Маъруза матнини ишланган санаси</u>: 2011 йил июн

<u>Иш жойи</u>: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Ўқитувчи - нутқ маданиятига кириш. “Нутқ маданият” тушунчаси. “Нотиқлик санъати” тушунчаси. “Ўқитувчи – нутқ маданияти ва нотиқлик санъати” ўзбек адабий тили ва умуммиллий тил имкониятларини ўрганувчи ва уларни маълум шароит ва кўзланган мақсадга мувофиқ ҳаётга тадбиқи билан шуғулланувчи курсдир. Назария ва амалиёт уйғунлиги. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати давлатшунослик, жамиятшунослик, сиёсатшунослик, адабиётшунослик, поэтика. Эстетика, педагогика, мантиқ, психология соҳаларига даҳлдор кенг қамровли фан сифатида. Нутқ маданиятининг маънавий-ахлоқий омил сифатида инсон комолотида тутган ўрни. Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги.

Хусусий нутқнинг шахс умуммаданий қиёфаси ва савиясини акс эттирувчи фазилат сифатида миллий тил равнақига таъсири.

Миллий нутқ маданияти равнақи-умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми.

Қадимги Юнон ва Римда нотиқлик санъатининг ривожланиши. Аристотель нотиқлик ҳақида. Цицероннинг нотиқлик санъатинини ривожлантириши.

Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Соҳибқирон Амир Темурнинг нотиқлик санъати. Алишер Навоий нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида. Ҳусайн Воиз Кошифий - моҳир сўз устаси.

Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши. Сиёсий жараёнларда нутқ маданиятининг ўрни. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий

манфаатларни уйғунлаштириш услублари. Давлат сиёсатини фуқароларга етказшда нотиқликнинг ўрни. Меҳнат жамоасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нутқ маданиятининг ўрни. Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси. Миллий истиқлол мафкураси ва маънавий қадриятларни тарғиб этишда нотиқлик санъатининг ўрни.	
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси **Метод:** Баҳс-мунозара фаол савол-жавоблар, жонли фикр алмашувлар **Форма**: маъруза, савол-жавоб, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш **Воситалар (**техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман когоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор. **Назорат:** Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали **Баҳолаш:** Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.	
Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:	
Мақсадлар: Таълимий: мусиқий олий таълим муассасаларида ва нотиқлик санъати ва нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш. Тарбиявий Халқимизнинг нутқ маданиятига хурмат ва муҳаббатни ошириш Ривожлантирувчи: Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик,	Вазифалар: Таълимий савол: Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи. Нотиқлик санъатининг инсон фаолиятидаги ўрни. Тарбиявий савол: Ўзбек халқининг тил бойлиги Шарқ матаффакирларининг нутқ одоби хақидаги фикрлар Ривожлантирувчи савол:

<table>
<tr><td>бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.</td><td>Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларнни уйғунлаштириш.

Касбий нутқнинг мақсад ва йўналишлари.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Кутилаётган натижалар:</td></tr>
<tr><td>Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим):

Талабаларнинг адабий тилда ровон бехато гапириш кўникмасини хосил қилиш ва нотиқлик ҳамда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимларга эга бўлади.</td><td>Қайси саволлар берилади:

Касбий маҳоратини ошириш ва нотиқлик ҳақида

сўзлаш ва тинглаш қобилияти ўстириш.</td></tr>
<tr><td>Дарс/маъруза/ якунида тингловчи тушунади (Кўникма):

Нотиқлик санъатининг ривожланиш тарихи,

таълим-тарбия жараёнларида ва дарс жараёнида нутқ маданиятининг ўрни ҳақида тушунчаларга эга бўлади.</td><td>Қайси саволлар берилади:

Қадимги Юнон ва Римда нотиқлик санъатининг ривожланиши

Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати.

Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши

Таълим-тарбия жараёнларида нутқ маданиятининг ўрни</td></tr>
<tr><td>Дарс/маъруза/ якунида тингловчи бажара олади (Малака):

Таълим муассасасида таълим ва тарбия сифатини оширишда ҳамда педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ижодий муҳитни яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.</td><td>Қандай топшириқлар берилади:

Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш, жамоада ижодий муҳитни яратиш, таълим ва тарбия сифатини оширишда нутқ маданиятини ўрнини тўлиқ англаш.)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Дарс жараёни ва унинг босқичлари:</td></tr>
</table>

Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги холати, тингловчилар давомати текширилади.		5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.

3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустахкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Адолатли қарор	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

2 – мавзу: Нутқ товушлари

(2 соат)

Инсон турли хил товушлар гирдобида яшайди. Шлиссербург қалъасида маҳбусларини сокинлик, яъни жимжитлик билан жазолашган экан. Узоқ жимжитликка инсон бардоши дош бера чирсиллаши, чигиртканнинг чириллаши, қушларнинг сайраши, мусиқа оҳанги сингари турли туман товушлар инсонни жим – житлик балосидан асрайди. Шу билан бирига инсонинг ўзи ҳам товушлар чиқаради. Инсон товуши, яъни нутқ товушлари табиатдаги бошқа товушлардан нима билан фарқ қилади?

Нутқ товушлари тадиатдаги бошқа товушлардан маъно билдиришига кўра фарқ қилади. Нутқ товушлари нутқ узвлари ёрдамида намоён бўлади. Нутқ узвлари талаффуз аппарати, нафас узвлари, бўғиз, томоқ бўшлиғи, оғиз

бўшлиғи, бурун бўшлиғиданташкил топади. Нутқ узвлари фаол нутқ узвларига ва нофаол нутқ узвларига бўлинади. Фаол нутқ узвларига лаб, кичик тилча, юмшоқ танглай, товуш пайчалари киради. Нофаол нутқ узвларига эса қаттиқ танглай, милк ва тишлар киради. Нутқ товушлари аввало 2 га бўлинади: унли товушлар, ундош товушлар. Ундан, яъни овоздан ташкил топган товушлар унли товушлардир. Маълумки, биз талаффуз қиладиган товушларни ёзувда ҳарфлар билан ифодалаймиз.

УНЛИ ТОВУШЛАР ТАСНИФИ

Ўзбек тилида олтита соф унли товуш бўлиб, улар ёзувда қўйидагича ифодаланган: и, э, а, у, ў, о. Унли товушлар учта манбага кўра тасниф қилинади: пайдо бўлиш ўрнига кўра иккига бўлинади: олд қатор, орқа қатор. Олд қатор унлиларга и, е, а унлилари, орқа қатор унлиларга эса у, ў, о унлилари киради. Лабларининг иштирокига кўра унлилар икиига бўлинади: Лабланмаган унлилар, лабланган унлилар. Барча олд қатор унлилари, яъни и, е, а унлилари лабланмаган унлилардир, чунки уларнинг талаффузида лаблар фаол иштирок этмайди. Барча орқа қатор унлилари, ъни у,ў,о унлилари эса лабланган унлилардир. Чунки уларнинг талаффузида лаблар фаоллашади. Соф унлилардан ташқари яна тўртта ёлашган унлилар мавжуд: я,е,ё,ю. Уларда 2 та товуш бир ҳарф билан ифодаланган я (й+а), е (й+е), ё(й+о), ю(й+у).

УНДОШ ТОВУШЛАР ТАСНИФИ

1. Ундош товушлар пайдо бўлиш ўрнига кўра аввало 3 га бўлинади:
    1. Лаб ундошлари: б, п, в, ф, м
    2. Тил ундошлари. Тил ундошларининг ўзи тўртга бўлинади:

А) тил олди: т,д, с, з, ш, ж, ч, л, н, р: Б) тил ўрта: й В) тил орқа: к, г, нг Г) чуқур тил орқа: қ, ғ, х

3. бўғиз ундоши: ҳ

2. пайдо бўлиш усулига кўра ундошлар иккига бўлинади: портловчилар, сирғалувчилар. Талаффуз қилиш жараёнида ўпкадан чиқаётган ҳаво оғиз бўшлиғида тўпланиш натижасида портлаб чиқса портиловчи ундошлар дейилади. Ўпкадан чиқаётган ҳаво оғиз бўшлиғида тўпланмай, сирғалиб чиқса сирғалувчи ундош дейилади.

Портловчилар: б,п,м,т,д,ж,ч,к,л,н,р,қ,ғ

Сирғалувчилар: в,ф,с,з,ж,ш,й,х,ҳ

3. Овознинг иштирокига кўра ундошлар 2 га бўлинади:

Жаранглилар: б,д,з,в,г,ж,й,л,н,р,м

Жарангсилар: п,т,с,ф,к,ш,ч,қ,х,ҳ

Демак, жарангли ундошларнинг кўпчилиги ўзининг жарангсиз жуфтига эга:

б, в, д, з, г, ж, ғ, й, л, н, р, м - -

п, ф, т, с, к, ш, ч, қ, - - - - - - х, ҳ

жарангли ундошлар талаффузида кўпинча сўз охирида, баъзан сўз ўртасида ҳам жарангсизлашади, яъни ўзининг жарангсиз жуфтига айланади: одоб, рубоб, жавоб, савод, мурод, одоб, ибтидоий, тузсиз, барг, педагог, ғижжак.

“ъ” белгиси 2 хил вазифа бажаради: ўзидан олдинги унлини узайтиради: шеър, феъл, маъно, ваъда: унлини ундошдан ажратади: санъат, масъул, даъво. “ъ” белгиси тушуриб қолдирилса, маънони ўзгартириб юбориши мумкин: даъво – даво, шеър – шер, санъат – санат, саръат – сурат.

Сўз охирида қатор келган ундошлардан бири талаффузида тушиб қолади: дўс(т), гўш(т), Тошкен(т), Самарқан(д), хурсан(д).

<u>Фан</u>: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **<u>Аудитория</u>:**

<u>Мавзу:</u> Нутқ маданияти мезонлари, нутқ тўғрилиги

<u>Калит сўзлар</u>: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,

<u>Соатлар сони</u>: (2 соат маъруза)

<u>Маъруза матнини ишлаб чиқувчи</u>: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.

<u>Маъруза матнини ишланган санаси</u>: 2011 йил июн

<u>Иш жойи</u>: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маърузa соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи.
Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш.	Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги
Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут	

қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати
Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:			
Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

Қўшалоқ ундошлардн бири туширилса, маъноси ўзгарадиган сўзлар гуруҳи мавжуд: машшоқ – машоқ, ушшоқ – ушоқ, қаттиқ – қатиқ.

Талаффузида й ундоши ортирилиши мумкин оила (ойила), театр (тейатр). Росмана талаффуз қилинадиган, лекин ёзилмайдиган унлилар мавжуд зеҳн (зеҳин), қисм (қисим), фикр (фикир), илм (илим).

3-мавзу: Нутқ маданияти мезонари

(2соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Нутқ маданияти сўзловчи ёкиёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг ташқи кўриниши бўлиб фақат лисоний ҳодиса эмас, балки инсоннинг ички кечинмалари билан боғлиқ руҳият ва нафосат, ҳодисаси ҳам ҳисобланади. Нутқнинг қуйидаги мезонлари мавжуд: нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, мантиқлийлиги, софлиги таъсирчанлиги.

НУТҚНИНГ ТЎҒРИЛИГИ

Нутқнинг тўғри бўлиши асоссий мезон ҳисобланади. Чунки нутқнинг тўғри тузилган бўлиши сўзловчи ва тингловчининг, шунингдек ёзувчи ва китобхоннинг бир бирларини тез ва осон тушунишларини таъминлайди.

Агар нутқ тўғри бўлмаса, аниқ ҳам, мантиқий ҳам, таъсирчан ҳам бўла олмайди. Нутқнинг тўғри бўлиши энг аввало унинг адабий тил меъёрларига мувофиқ келишидир. Айниқса, нутқнинг тўғри бўлиши урғу ва грамматик меъёрга амкал қилишни тақазо этади. Масалан, урғу ўзбек тилида кўпинча сўзнинг охирги бўғинига тушади. Қўшимча қўшилиши билан урғу ҳам кўчади: талабаларимизга. Лекин урғу олдинги бўғинга кўчган ҳолатлар ҳам мавжуд. Жумладан феъл, равиш ва айрим олмошларнинг турида урғу олдинги буғинда бўлади: келди , ҳамма, барча, қушча (ақлинг йўқ), йигитча (қарияга нисбатан). Урғу 3 та вазивани бажаради: сўзни шакллантиради, бошқа сўздан чегаралайди, маъно фарқлайди. Сўзга алоқадор урғунинг тури сўз урғуси дейилади. Масалан, урғуси нотўғри қўйилса, маъно ўзгарадиган сўзлармавжуд: атла/с – а/тлас, олма/ – о/лма, йиғма/ – йи/ғма, қўлла/р – қў/ллар, ишла/р – и/шлар, янги/ – я/нги, ҳози/р – ҳо/зир. Сўз урғусидан ташқари мантиқ урғуси ҳам мавжуд бўлиб, нутқнинг тўғрилигини таъминлашда унинг ҳам аҳамияти каттадир. Мантиқ урғусини олган сўз ҳамиша кесимнинг олдида жойлашади. Тингловчига етказилиши шарт бўлган сўзга алоҳида урғу берилади, яъни бўрттирилади. Мен кутубхонага кеча бордим.

Кутубхонага кеча мен бордим

Бундан ташқари маънони кучайтириш учун хизмат қиладиган, эмфатик урғу ҳам мавжуд: Каааатта бино, узууун кўча, чирооойли қиз. Демак, талаффузда урғуга алоқадор меъёрларни ҳам сақалаш лозимдир.

Грамматик меъёрларга ривоя қилиш деганда гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзак ва қўшимчалар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш, эга кесим мослигига эришиш, иккинчи даражали бўлакларнинг бош бўлакларга боғланишнинг қонуниятлариға эътибор бериш кўзда тутилади.

Демак, тил хазинасидан керакли сўз, керакли грамматик шаклларни танлаш ва ўз ўрнида ишлатиш, яъни нутқнинг тўғри тузилишига эришиш нутқ маданиятининг асосий мезонидир.

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **Аудитория**: **Мавзу:** Нутқнинг аниқлиги синонимларни роли **Калит сўзлар**: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ, **Соатлар сони**: (2 соат маъруза) **Маъруза матнини ишлаб чиқувчи:** Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова. **Маъруза матнини ишланган санаси**: 2011 йил июн **Иш жойи**: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси
Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ) Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси **Метод:** Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маъruзаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади. **Форма:** савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш. **Воситалар (**техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор. **Назорат:** Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали **Баҳолаш:** Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.
Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи.
Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш.	Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги
Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут	

қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати
Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:			
Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: Янги мавзунинг баёни	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

4 – мавзу. Нутқнинг аниқлиги, синонимларни роли.

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Аниқлик ҳам нутқнинг етакчи мезонларида ҳисобланади. Агар нутқнинг тўғрилигини таъминлашда лисоний меъёрлар муҳим ўрин тутса, нутқнинг аниқлигига ташқи факторлар ҳам таъсир кўрсатади. Аниқлик дейиоганда табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисалар билан уларнинг атамаси орасидаги мутаносиблик тушунилади. Агар инсон тафаккури, билимлари сўзда аниқ ифодаланмаган бўлса, у тингловчига тушунарсиз бўлиб қола беради. Мақсад – айтилган фикрнинг тингловчига тушунарли бўлишигаэришишдан иборатдир. Шу нуқтаи назардан ушбу мезон нутқ маданиятининг зарур шартидир.

Демак, аниқлик сўзнинг ифодаланаётган воқеаликка тўла мувофиқ келишидир. Номувофиқлик эса нутқий ғализликка олиб келади. Нутқнинг аниқлигини таъминлашда қуйидаги лисоний ҳодисаларга кўпроқ аҳамият бериш лозим.

СИНОНИМЛАРНИНГ РОЛИ

Ўзбек тилида синонимларнинг имконияти кенг. Синонимлар маъносига кўра иккига бўлинади: тўлиқ синонимлар маъновий синонимлар. Тўлиқ синонимлар маъносида ва қўлланишида бир биридан фарқ қилмайдиган, яъни бирининг ўрнига иккинчисини қўллаш мумкин бўлган синонимлардир:

космос – фазо, тилшунослик – лингвистига, поэма – достон. Тўлиқ синонимлар бошқа тиллардан сўз олиш ҳисобига пайдо бўлади.

Маъновий синонимларда эса сўзлар бир биридан нозик маъноси билан фарқ қилади: нам, хўл, шалаббо хўллик даражаси ҳар хил. Уларни бирининг ўрнига иккинчисини ишлатиш мумкин эмас. Синонимлар қўлланишига кўра услубий синонимларга ажратилади: офтоб – қуёш, кўклам – баҳор, ташриф буюрди – келди. Шунингдек, иборалар ҳам бир бирига синоним бўлиб келиши мумкин: оғзи қулоғида – боши кўкка етди – оғзининг таноби қочди. Иборалар сўзга синоним бўлади: тишини – тишига қўйди – чидади. Фақат сўз ва иборалар синоним бўлиб қолмасдан қўшимчалар ҳам синоним бўла олади: унумли серунум унумдор.

Шунигдек, сўз ва июораларни тўғри қўллаш, айниқса кўп маънолилик имкониятларидан кенг фойдаланиш, ҳар бир маънони ўз ўрнида қўллаш нутқнинг аниқлигига хизмат қилади. М: Бўйи мендан каттароқ. Катта сўзининг ўрнига баландроқ сўзини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Демак, аниқлик аввало ўзбек тилини чуқур билишни, шу билан бирга уни қўллаш доирасини ҳам пухта ўрганишини талаб этади.

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **Аудитория**:

Мавзу: Нутқнинг мантиқлиги

Калит сўзлар: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,

Соатлар сони: (2 соат маъруза)

Маъруза матнини ишлаб чиқувчи: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.

Маъруза матнини ишланган санаси: 2011 йил июн

Иш жойи: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман қоғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш. Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш. Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, хулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи. Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати

Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма):	**Қайси саволлар берилади:**
Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:

Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса	Дарсни якунлаш	5 мин.

	ясайди ва дарсни якунлайди		
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

5 – мавзу. Нутқнинг мантиқлиги

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий мезонлари бўлмиш тўғрилик ва аниқлик билан узвий боғлиқдир. Ҳақиқатдан ҳам, лисоний жиҳатдан тўғри тузилган материалларни яхши билмаслик мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тингловчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ етиб бормаслиги, баъзан бутунлай англашилмай қолишига олиб келиши мумкин.

Нутқнинг мантиқий бўлиши энг аввало сўзловчининг тафаккур қуввати ва қобилияти билан боғлиқдир. Шундан келиб чиқиладиган бўлса, мантиқийлик фақатгина лисоний ҳодиса чаналмасдан, балки нолисоний ҳодиса сифатида ҳам номоён бўлади, яъни нотиқдан фақатгина тилни яхши билиш эмас, ўзи мулоҳаза юритаётган мавзу атрофида чуқур билимга эга бўлиш ва ифода жараёнида изчилликни таъминлаш тақазо этилади. Нутқ тўғри тузилмаганлиги оқибатида мантиқсизлик келиб чиқади, халқ табири билан айтганда "боғдан кириб тоғдан чиқилади". Чунки нима ноаниқ тасаввур этилса, ноаниқ ифодаланади. Ноаниқ ифода эса фикр чигаллиги, яъни мантиқсизлик демакдир.

Нутқ мантиқийлигининг мантиқсизликка эътибор беринг: Энди куй ва рақслар тинглаб дам олинг ("Телевидения"дан). Куйни тинглаш мумкин, лекин рақсни тинглаб бўлмайди – ку! Буфетчи Тожи Иброҳимов китобга 50 сўм қўйиб сотмоқда. Китобгами, китобнинг нархигами? Даврон уни қўярда қўймай чойга ўтказди. Суратга олинган акула қуруқликдаги сут эмизувчиларга ўхшаб тухум қўймайди, балки балиқ тирик бола туғади. ("Фан ва турмуш"дан). Бундан қуруқликдаги сут эмизувчилар ўлик бола туғар экан, деган мантиқий хулоса келиб чиқади. Аслида муаллиф "Суратга олинган акула тухум қўймайди, балки қуруқликдаги сут эмизувчиларга ўхшаб тирик бола туғади" – демоқчи эди.

Кўр – кўрона, сўзма – сўз қилинган таржималар ҳам мантиқсизликни келтириб чиқаради: Эркак пайпоқлар нархи 30 фоиз арзонлаштирилди.

Ёзувчи А. Қаҳҳорнинг "Адабиёт муаллими" ҳажвий ҳикоясининг бош қаҳрамони Боқижон Бақоевнинг нутқи мантиқсиз нутқ учун характерли мисол бўла олади.

Шундай қилиб, нутқнинг мантиқийлиги деганда энг аввало адабий тилнинг лисоний меъёрларига мувофиқ келиши, фикрлар ривожи изчил бўлиши, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга қаратилиши тушунилади.

Айниқса, қўшиқ манбаи ҳисобланган шеър нутқ талабаларига тўлиқ жавоб бермоғи жоиз. Қўшиққа катта маъсулият юкланади. Чунки хонанда ўз ижроси билан уч кишининг (шоир, бастакор, хонанда) меҳнатини кўплаб тамошабинлар ҳукмига ҳавола этади. Шунинг учун ҳар қандий шеърни қўшиқ қилиб бўлмайди. Шеърий нутқнинг талаби оддий нутқнинг талабидан юксакроқдир. Шеърнинг ҳар бир сўзи олам – олам маъно ифодалаши лозим. Бунга мумтоз шеъриятимиз мисол бўла олади. Масалан:

Ўқларинг кўнглумга тушгач, куйди ҳам кўз, ҳам бадан,

Ким куяр улу қуруғ чун найистонга тушди ўт.

Ишқ ўқи кўнгулга тушгач, аввало уни кўрган кўз куйди, кейин худди қамишзорга ўт тушса хўлу қуруқ баровар ёнганидек, бутун бадан куйди. Буни бугун қўшиқ қилиб куйланаётган "замонавий ёниш билан қиёсланг:

"Ёнаман мен,

Куяман мен,

Афсоналар бўламан мен".

<u>Фан</u>: "Ўқитувчи – нутқ маданияти"	**<u>Аудитория</u>:**
<u>Мавзу:</u> Нутқнинг софлиги	
<u>Калит сўзлар</u>: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,	
<u>Соатлар сони</u>: (2 соат маъруза)	
<u>Маъруза матнини ишлаб чиқувчи:</u> Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.	
<u>Маъруза матнини ишланган санаси</u>: 2011 йил июн	

Иш жойи: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:

<table>
<tr><td>

Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги.

Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси.

Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.

Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти.

Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш.

Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса.

Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.

</td><td>

Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми.

Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи.

Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат.

Ўзбек халқининг тил бойлиги

Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари.

Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари.

Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.

</td></tr>
<tr><td colspan="2">Кутилаётган натижалар:</td></tr>
<tr><td>

Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим):

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади

</td><td>

Қайси саволлар берилади:

Тафаккур ва натқ мутаносиблиги.

Оғзаки ва ёзма нутқ.

Бошқарув ва нотиқлик ҳақида

Сўзлаш ва тинглаш қобилияти

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати

</td></tr>
</table>

Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:

Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса	Дарсни якунлаш	5 мин.

	ясайди ва дарсни якунлайди		
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

6 – мавзу. Нутқнинг софлиги

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Нутқнинг софлиги деганда унинг адабий тил меъёрларига мувофиқ келиши, яъни ноадабий қатламлардан холи бўлиши кўзда тутилади.

Нутқнинг софлигига путур етказадиган лисоний унсурлар, яъни ноадабий қатламларга диалекттизимлар, варваризмлар (четдан кирган сўзларни ноўрин, ҳаддане ташқари кўп ишлатиш) архаизм кабилар киради.

Нутқнинг софлигини таъминлаш учун уни кераксиз сўз ва иборалардан холи бўлишга эришиш лозим. Шунингдек, ҳар бир услубни ўз ўрнида қўллаш ҳам нутқнинг софлигини таъминлайди. Масалан, А. Қаҳҳорнинг “Нутқ” ҳажвий ҳикоясидаги қаҳрамон нутқи нотабиий ва носамимий нутққа мисол бўла олади:

“Ўртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оилавий бурчимизни намунали қилаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга!” Эътибор беринг: суҳбатда Ўнлаб, юзлаб, киши эмас, фақат икки киши эр ва хотин иштирок этяпти. Аввал хотин бу гапларни ҳазил деб ўйлайди, “қийқириб чапак чалди”. Аммо нотиқ жиддий қиёфада нутқни давом эттиради. “Биринчидан”, “иккинчидан” деб оилада бир йил давомида рўй берган ютуқ ва камчиликларни санаб ўтади ва нутқин шундай якунлайди: “Шу билан қисқача сўзимни тамом қилиб оиламиз бундан кейин ҳам шарафлар билан қопланажагига тўла ишонч билдиришга ижозат беринг”.

Нотиқ нутқни тугатгандан кейин яна аслига қайтади. У ўзини кенг эшитувчилар оммасига мўлжалланган “нотиқ” деб ҳисоблайди, қандай вазиятда нима гапиришни билмайди. Тилнинг амалий қониниятларини саёз тушунади. Натижада нутқи нотабиий ва кулгили чиқади.

Тил заргари А. Қаҳҳор ана шундай, ўз таъбири билан айтганда, “бисотидаги бир ҳовуч сўзни айлантириб кун кўриб юрган” лектор устидан кулади.

Оғзаки нутқда баъзан учраб турадиган сўкиниш ҳақорат қарғиш сўзлари жамиятимизнинг ахлоқ маъёрларига зид ҳодиса сифатида нутқимиз софлигига ҳам салбий таъсир қилади.

Сўзлашув нутқида баъзан нотиқ ўз нутқини назорат қилмаганлиги, беэътиборлиги оқибатида айрим ортиқча сўзларни такрорлашга ўрганиб қолади. Хўш, демак, масалан, яъни сўзлари шулар жумласидандир.

Бир маърузачининг маърузасини кузатган таниқли олим А. Аҳмедов маърузачи ўз нутқида ўртоқлар ўзини 101 марта, яъни сўзини 73 марта, демак сўзини 60 марта такрорлаганини эътироф этади.

Бир соатлик нутқда 234 та “бекорчи” сўз ишлатилган. Бундай сўзлар ҳам нутқ маданиятига ёт сўзлардир.

Демак нутқ соҳиби ўз нутқи устида тинимсиз ишлаши, нутқини назорат қилиши, тилга маъсулият билан ёндошиши лозимдир.

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **Аудитория**:

Мавзу: Нутқнинг қисқалиги ва ихчамлиги

Калит сўзлар: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,

Соатлар сони: (2 соат маъруза)

Маъруза матнини ишлаб чиқувчи: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.

Маъруза матнини ишланган санаси: 2011 йил июн

Иш жойи: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг

меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси **<u>Метод:</u>** Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади. **<u>Форма:</u>** савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш. **<u>Воситалар</u>** (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор. **<u>Назорат:</u>** Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали **<u>Баҳолаш:</u>** Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.
Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш. Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи. Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига

муҳаббатни ошириш. Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, хулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	ҳос хусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати
Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик,	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси.

бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:			
Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

7 – мавзу. *Нутқнинг қисқалиги ва ихчамлиги*

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Нутқ маданиятининг яна бир мезони ихчамлик ва қисқаликдир. Чунки содда ва қисқа нутқ тингловчини зериктирмайди. Айтилаётган воқеа ҳодисалар аниқ, тўғри, мантиқий, соф ва равон баён этилиши ҳам зарур. Катта мазмунни қисқа жумлага жо этиш ҳам сўзловчидан улкан маҳорат талаб қилади. Машҳур сўз заргарлари даражасига эришган шоиру адиблар шундай маҳорат соҳиблари бўлганлар.

Фикримизнинг исботи учун қуйидаги парчага эътибор беринг:

“Кеча ойдин, қабиристон тип – тинч, узоқлардан қуръон товуши эшитиладир. Икки туп чинор бутоқларида қўниб ўтирган уч – тўртта бойқушлар қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатга сомиъ каби эдилар. Қуръон оятлари қабиристон ичида оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари қуръон оятларига қўшилиб оқар эди. Бирон соатдан кейин тиловот тинди. Отабек ҳолсизланиб оё узра турди ва орқада ярим яланғоч кўлагани кўриб бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўлага ялингансимон унга яқин юриб келди...

- Ким бу?
- Мен Кумуш...

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

-Кет мундан!

-Мен Кумуш, - деди Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга “кет” амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай – қарай Отабекдан узоқлашди”.

Келтирилган парчада ёзувчи Отабек ва Зайнабнинг фожеаси қабрда ётган Кумушнинг фожеасидан кам эмаслигини сўз билан таърифлаб ўтирмайди, қуруқ баёнга берилмайди. Қуръон оятларига қўшилиб оқаётган кўз ёшлари Отабекнинг мусибати нақадар оғир эканини кўрсатиб туради. Отабегини қабр ёнидан қидириб топган мажнуна Зайнаб инсон қиёфасидан чиқиб кетган истаб шу куйга тушган. Лекин, шу ҳолатида ҳам Отабекка фақат Кумуш кераклигини фаҳмлайди. Кумуш бўлгиси келади. “Мен Кумуш” дейиши билан Зайнабнинг аянчли қисмати бутун мураккаблигича кўз олдимизга келади. Юқоридаги мухтасар парчада ёзувчи роман қаҳрамонларининг мусибатларини тасвирлайди, китобхон қалбини ларзага солади.

Халқ мақолалари, ҳикматли сўзлар, маталлар қўшиқлар ихчамликнинг намунаси ҳисобланади. Лекин, ушубу мухтасар сатрлар замирида олам – олам мазмун жо этилган.

Демак, нутқдаги қисқалик ва ихчамлик сўзловчининг лисоний билими, сўзни ўринли танлай олиши, гапларини мухтасар туза билиш маҳоратига боғлиқдир.

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **Аудитория:**

Мавзу: Нутқнинг бойлиги

Калит сўзлар: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,

Соатлар сони: (2 соат маъруза)

Маъруза матнини ишлаб чиқувчи: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.

Маъруза матнини ишланган санаси: 2011 йил июн

Иш жойи: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда

ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи.
Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш.	Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги
Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари.

<table>
<tr><td colspan="2"></td><td colspan="2">Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.</td></tr>
<tr><td colspan="4">Кутилаётган натижалар:</td></tr>
<tr><td colspan="2">Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим):

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади</td><td colspan="2">Қайси саволлар берилади:

Тафаккур ва натқ мутаносиблиги.

Оғзаки ва ёзма нутқ.

Бошқарув ва нотиқлик ҳақида

Сўзлаш ва тинглаш қобилияти

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати</td></tr>
<tr><td colspan="2">Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма):

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.</td><td colspan="2">Қайси саволлар берилади:

Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати.

Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир.

И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака):

Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.</td><td colspan="2">Қандай топшириқлар берилади:

Нутқ бойлигининг муҳим белгилари.

Оғзаки нутқ лексикаси.

Оммабоп нутқнинг ёзма шакли.

Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)</td></tr>
<tr><td colspan="4">Дарс жараёни ва унинг босқичлари:</td></tr>
<tr><td>Ишнинг номи</td><td>Бажариладиган иш мазмуни</td><td>Метод</td><td>Вақт</td></tr>
<tr><td>1-босқич: Ташкилий қисм.</td><td>Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати</td><td>Назорат қилинади</td><td>5 мин.</td></tr>
</table>

	текширилади.		
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

8 – мавзу. *Нутқнинг бойлиги*

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Ўзбек тили нутқнинг ранг – баранглигини таъминловчи лисоний ҳодисаларга бойлиги билан ажралиб туради. Ана шундай лисоний ҳодисалардан энг муҳими сўзлардаги кўп маънолиликдир. Сўз маъносига кўра иккига бўлинади: бир маъноли сўзлар: кўп маъноли сўзлар. Бир маънони англатган сўзлар бир маъноли сўзлар, бир нечта маънони англатган сўзлар эса кўп маънолидир. Масалан чумчуқ – бир маъноли сўз хисобланади. Кўз сўзи эса кўпмаъноли сўздир: одамнинг кўзи, ҳайвонинг кўзи, ёғичининг кўзи, ёқа: кўйлакнинг ёқаси, сувнинг ёқаси, ўлнинг ёқаси.нутқнинг бойлигини таъминлашда кўп маъноли сўзларнинг ҳар бир маъносини билиш тақазо этилади. Изоҳли луғатларда кўп маъноли сўзларнинг ҳар бири алоҳида изоҳланади. Демак, изоҳли луғатлар билан ишлаш орқали сўзларнинг маъноларини ўзлаштириш мумкин.

Нутқнинг ранг – баранглигини таъминловчи лисоний ҳодисалардан яна бири сўзларнинг шакл ва маъно муносабатларига кўра турларидир, яъни синоним, омоним, антоним, пароним сўзлардир. Маълумки, шакли ҳар хил маъноси бир – бирига яқин сўзлар синонимлардир. Ўзбек тили, яъни нутқи ортиқча такрорни ёқтирмайди. Такрорлар услубий ғализликни келтириб чиқаради. Агар сўзловчи сўзнинг синонимларини яхши билса, айнан такрордан холи бўлади. Лекин, маъновий синонимларни қўллашда маънодаги нозик фарқларга эҳтиёт иккинчисини қўллаб бўлмайди кулди, жилмайди, тиржайди, ишшайди, табассум қилди. Шунингдек услубий синонимларни ҳам ўз ўрнида қўллаш талаб этилади. Таоммул қилди, овқатланди, овқат еди. Тилмиз шакли бир хил, маъноси ҳар хил сўзларга бой. Бундай сўзларни

омоним сўзлар деймиз. От (атама), от (ҳайвон), от (ҳаракат, отмоқ феълининг ўзаги): ўт (майса, олов, ҳаракат – ўтмоқ феълининг ўзаги, тана аъзоси – ўт пуфаги).

Омоним сўзлар адабий жанр сифатида ҳам фаолият ўзаги, тана аъзоси – ўт пуфаги).

Омоним сўзлар адабий жанр сифатида ҳам фаолият кўрсатади. Туюқ жанрида омоним сўзлардан фойдаланилади ва у тажнис санъати, (яъни жинсдош) деб аталади.

Мен беҳол айлаган ёр ойдурур.

Ким анинг васли менга ёройдурур.

Гар висоли бўлмаса кетмоқ ерим,

Ё Хуросон, ё Хитой, ё Ройдурур.

Нутқнинг ранг – баранглигини таъминлашда антоним сўзларнинг аҳамияти ҳам катта. Чунки нутқда зид маъноли сўзларни қўллаш орқали нутқнинг таъсир кучи оширилади. Антоним сўзлар ҳам омоним сўзларга ўхшаб мумтоз адабиётда шеърий санъат яратишда иштирок этади. Тазод санъати "қаршилантириш" маъноларини ифодалайди. Байтларда зид маъноли сўзларни қўллаш орқали таъсирчан бадиий тимсоллар яратиш кўзда тутилади.

Раҳм қилғин бандаға, эй шоҳ тангри учун

Ким этар бизни гадо ул сизни султон айлаган.

Фақатгина сўзлар синоним, омоним, антоним бўлиб қолмасдан иборалар ва ҳатто қўшимчалар ҳам шу хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Боши кўкка етди – оғзи қулоғида – оғзининг тонобн қочди (синоним иборалар).

Сер – ли (синоним қўшимча).

Оғзига олмади (гапирмади, емади) – омоним иборалар

- чи (сўз ясовчи, юклама) – омоним қўшимча.

Мум тишлади – жағи очилди (антоним иборалар)

- ли, - сиз (антоним қўшимчалар).

Шунингдек, тилда талаффузи ўхшаш, маъноси эса ҳар хил бўлган пароним сўзлар ҳам мавжуд. Пароним сўзларнинг талаффузи нутқ соҳибидан хушёрликни талаб қилади. Чунки бундай сўзларни нотўғри талаффуз қилиш сўзининг маъносини бутунлай ўзгартириб бошқа сўзга айлантириб юборади: каср – қаср, далил – дадил, оталик – оталиқ,бўшлик – бўшлиқ, аср – асир, аҳл – аҳил, ўн – ун, он – ўн.

Булардан ташқари тилимиз кўплаб грамматик шаклларга эга (келишик, эгалик, сўз ясовчи, сўз ўзгартирувчи, қўшимчаларга, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, сўз бирикмалари, гап турлари қўшма гапнинг турлари). Улардан нутқда ўз ўрнида фойдаланиш нутқнинг бойлиги ва ранг – баранглигини таъминлайди.

Нутқий бойлик ва ранг – барангликни ифодалашда юқоридаги лисоний ҳодисалардан ташқари лисоний ҳодисалар устига қуриладиган интонация ҳам муҳим ўрин тутади. Интонация муҳим просодик ҳодиса бўлиб у узунлик, тон, куч, тембр, пауза ва уларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳамда ўзаро компенсациясидан ташкил топади. Интонация нафақат лисоний ҳодиса, балки инсониятнинг ниҳоятда бой ички кечинмалари билан боғлиқ физиологик омиллар билан ҳам боғлиқ бўлган мураккаб ҳодисадир. Мазмунни тингловчига етказишда лексик ва грамматик қурилиш билан бирга интонациянинг ҳам роли каттадир. Чунки ҳар қандай сўз ва гапнинг реал маъноси интонация ёрдамида ойдинлашади. А. И. Симирницкий таъкидлашича, “интонациясиз гап интонация олган гапдан мурда жонли танадан қандай фарқ қилса, шундай фарқ қилади”. Демак интонация нутқнинг руҳидир. Улуғ рус қўшиқчиси Ф. И. Шаляпин интонацияга баҳо

берар экан, “Темир йўл поездни олиб юргандек, интонация фикрни олиб юради” – дейди. Демак интонациясиз фикр ифодалаш мумкин эмас. Янги бир тилни ўрганишда айниқса, интонация энг қийин ўзлаштирилади.

Шу билан бирга интонация тўғри талаффузнинг муҳим унсури сифатида аҳамият касб этади. Ҳақиқатдан ҳам, мелодик (оҳанг) ва динамик (куч) ҳаракатни тўғри йўналтириш, маълум меъёрдаги темпда гапириш паузалардан тўғри фойдаланиш, урғуларни ўрнига қўйиш нутққа ўзгача бир жозиба бағишлайди, тингловчининг диққатини тортади. Аксинча, интонацияни нотўғри бериш, яъни мелодик ва динамик ҳаракатни ноўрин йўналтириш (бир маромда) ҳаддан ташқари тез ёки секин гапириш, кераксиз ўринларда пауза қилиш, урғуларни ўрнига қўймаслик тингловчини толиқтиради. Ҳатто яхши мазмунни унга етказа олмайди.

Шуниси қизиқки, тилни билмасдан туриб ҳам интонацияга мафтун бўлиш ҳам мумкин: француз тилидаги назализация, италиян тилидаги ритмиклик, ҳунд ва араб тилидаги мусиқийлик ушбу тилларнинг ўзига хос интонациясини вужудга келтиради.

Инонация унверсал ҳодиса. Бу унинг табиатидан келиб чиқади, яъни узунлик, тон, интенсивлик, пауза, урғу сигари чекланган воситалар ёрдамида чексиз имкониятларни юзага чиқаради.

Демак, нутқий бойлик дейилганда тил бойликларидан унумли ва ўз ўрнида фойдаланиш кўзда тутилади.

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **Аудитория**:

Мавзу: Нутқнинг ифодалиги

Калит сўзлар: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,

Соатлар сони: (2 соат маъруза)

Маъруза матнини ишлаб чиқувчи: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.

Маъруза матнини ишланган санаси: 2011 йил июн

Иш жойи: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш. **Воситалар (**техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор. **Назорат:** Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали **Баҳолаш:** Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.
Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш. Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш. Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи. Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий

	манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати
Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараён ва унинг босқичлари:

Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.

2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

9 – мавзу. Нутқнинг ифодалиги

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Нутқ маданиятиниг энг муҳим беогиларидан яна бири – нутқнинг ифодалилигидир. Нутқнинг ифодалилиги сўзловчининг сўз қўллаш маҳоратига боғликдир.

Нутқнинг ифодалилиги дейилганда нималар тушунилади?

1. Энг аввало, сўзловчи матнга қарамай, мустақил ҳолатда сўзлай билиши фикрни аниқ, лўнда ифодвлвй олиши лозим. Такрорлай нутқнинг ифодалилигини сусайтиради.

2. Тингловчига номаълум бўлган, бугунги кун учун муҳим масалалар ҳақида фикр юритиш нутқнинг ифодалилигини оширади. Бунинг учун сўзловчи аввало, ўзи ифодаламоқчи бўлган фикрга оид материални яхши билиши, кундалик янгиликлар билан ўз вақтида танишиб бориши ва уни тушунарли шаклда ифодалай олиш маҳоратига эга бўлиши лозим.

3. Тингловчига тушунарли бўлмаган ёки ўзи етарли даражада билмаган сўзларни ишлатмаслик лозим. Чунки нотаниш сўз нутқнинг бошқаларга етиб боришига ҳалақит беради, унинг ифодалилигига салбий таъсир кўрсатади. Нутқдаги ортиқчалик, услубий ғализлик унинг ифодалилигини, ранг – баранглигини, мантиқийлигини бузади.

4. Сўзларни, ҳар бир товушини аниқ талаффуз қилиш ҳам нутқнинг ифодалилигини таъминловчи воситалардан биридир. Нутқнинг ифодали, равон чиқиши учун ҳар бир сўзнигина эмас, ҳатто ҳар бир товушнинг талаффузига ҳам алоҳида эътибор бермоқ керак. Ғализ талаффуз қилинган сўз тингловчига аниқ етиб бормайди. Бундай ҳолат кўпроқ фонетик

жараёнларда номаён бўлади. Доира (мусиқа асбоби, айлана), амр – амир, аср – асир, феъл (туркум, характер).

5. Нутқнинг ифодалилигини таъминловчи воситалардан яна бири сўзлардаги урғуни ўз ўрнида ишлатишдир. Айниқса, сўз ва мантиқ урғуларига амал қилишнинг аҳамияти каттадир.

6. Нутқнинг ифодалилигини таъминловчи муҳим восита сифатида интонациянинг ўрни беқиёсдир. Оҳанг ва кучнинг кўтарилиши, тушиши ва тўғри ҳаракат қилиши, темпнинг секинлашуви ва тезлашуви, психологик, физиологик, хезитацион паузалар қилиш, урғули бўғинлар талаффузига алоҳида эътибор бериш нутқнинг ифодалилигини оширади. Баъзан бир жумлани турли интонация билан айтиш мумкин: Келсинлар жумласини “келинг”, “менда нима ишингиз бор”, “мен сизни кутиб ўтирибман”, “бизда қандай ишларибор?”, “сиз кимсиз?” тарзда ифодалаш мумкин.

7. Нутқда халқ мақолларидан, ҳикматли сўзлардан ҳам нутқнинг ифодалилигини таъминлайди.

8. Нутқда услубий мутаносибликни таъминлаш ҳам нутқнинг ифодалилигини оширади. Масалан:

Она замин узра толеинг кулсин. Замин, узра, толе сўзлари бадиий

Услубга хосдир . Она, кулсин сўзлари эса услубий хосланмаган сўз ҳисобланади. Демак, ушбу жумладаги сўзлар услубий жиҳатдан тўғри танланган.

Нутқнинг ифодалигини оширишда бадиий адабиётининг ўрни беқиёсдир. Чунки нутқда бадиий тасвир воситаларини қўллаш орқали ифодаликка эришиш мумкин. Зиёли, айниқса, санъаткор ўз нутқининг бадиий бўлмоғига эришмоғи жоиздир.

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **Аудитория:**

Мавзу: Нутқнинг образлилиги

Калит сўзлар: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,

Соатлар сони: (2 соат маъруза)

Маъруза матнини ишлаб чиқувчи: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.

Маъруза матнини ишланган санаси: 2011 йил июн

Иш жойи: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда

ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи.
Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш.	Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги
Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари.

<table>
<tr><td colspan="4"></td><td colspan="2">Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари.

Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.</td></tr>
<tr><td colspan="6" align="center">Кутилаётган натижалар:</td></tr>
<tr><td colspan="4">Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим):

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади</td><td colspan="2">Қайси саволлар берилади:

Тафаккур ва натқ мутаносиблиги.

Оғзаки ва ёзма нутқ.

Бошқарув ва нотиқлик ҳақида

Сўзлаш ва тинглаш қобилияти

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати</td></tr>
<tr><td colspan="4">Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма):

Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.</td><td colspan="2">Қайси саволлар берилади:

Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати.

Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир.

И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.</td></tr>
<tr><td colspan="4">Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака):

Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.</td><td colspan="2">Қандай топшириқлар берилади:

Нутқ бойлигининг муҳим белгилари.

Оғзаки нутқ лексикаси.

Оммабоп нутқнинг ёзма шакли.

Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)</td></tr>
<tr><td colspan="6" align="center">Дарс жараёни ва унинг босқичлари:</td></tr>
<tr><td>Ишнинг номи</td><td colspan="2">Бажариладиган иш мазмуни</td><td colspan="2">Метод</td><td>Вақт</td></tr>
</table>

1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

10 – мавзу. Нутқнинг образлилиги

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Сўзловчи ўзи баён қилган фикрни тингловчига ихчам, аниқ, тушуналари ва таъсирчан қилиб етказиб беришга ҳаракат қилади. Узундан узоқ жумлаларни қаторлаштириб ташлашдан қочади, бироқ бу ўринда ўз фикрини бошқа воситалардан фойдаланган ҳолда лўнда ва аниқ тушунтиришга эриша олади. Бундай воситалар тилшунослик ва адабиётшуносликда тасвирий воситалар дейилади. Тасвирий воситалар образлиликни келтириб чиқаради. Улардан фойдаланиш орқали сўзловчи тингловчининг сезгисига таъсир қилади, қисқаликка, аниқликка эришади. Бунинг учун эса нутқ соҳиби тасвирий воситаларнинг табиатини, хусусиятини яхши билиши лозим. Уларни кўр – кўрона, ҳаддан ташқари кўп ишлатиш ёки ноўрин ишлатиш ҳам нутқ маданиятини бузади. Тингловчиларда нутқ муаллифига нисбатан салбий муносабат уйғотади.

Тасвирий воситаларнинг махсус турлари мавжуд бўлиб улар иккига бўлинади: троплар, услубий фигуралар. Бирор нарса ҳодиса номини, белгисини бошқасига кўчириш, ўхшатиш, яъни сўзларни кўчма маънода ишлатиш троплар дейилади. Сифатлаш, ўхшатиш, метафора, метонимия, синекдоха, муболаға, аллегория, рамз, кесатиқ (ирония), антифраза, сарказм (истеҳзо), перифраз, жонлантириш, апастрофа каби воситалар тропнинг турларидир. Шунингдек антитеза, градация, риторик сўроқ, кўп боғловчилик ва боғловчисизлик, жим қолиш, такрорлар услубий фируралларнинг турлари ҳисобланади.

ЭПИТЕТ (СИФАТЛАШ)

Эпитет грекча сўз бўлиб изоҳловчи деган маънони билдиради. Демак, у сифатловчи – аниқловчидир. Бошқа сифатловчи – аниқловчилардан экспрессивлик ҳосил қилиш, яъни кўчма маънола ишлатилиш билан фарқ қилади.

Мен бир қора тунда туғилдим,

Туғилдиму шу он бўғилдим

Қора сўз кўчма маънода ишлатилган (қора турмуш). Асосан сифаьлардан, баъзан от ва чифатдошлардан ҳам эпитет ҳосил қилиш мумкин: пўлат от, бахмал қир.

ЎХШАТИШ

Энг қадимий, шу билан бирга кўп қўлланиладиган тасвирий ҳодиса ҳисобланади. Ўхшатиш тўрт асосий қисмдан ташкил топади. 1). Ўхшатилган нарса, 2). Ўхшатиладиган нарса, ўхшатиш асоси, ўхшатиш воситаси:

Тоғлардаги қип – қизил лола

Бўлиб гўё ёқут пиёла,

Булоқлардан узатади сув,

Эл кўзидан қочади уйқу.

Ўхшатилган нарса – лола, ўхшатиладиган нарса пиёла, ўхшатиш асоси – ёқут, ўхшатиш воситаси – гўё.

Ўхшатиш тузилишига кўра қуйидагича бўлади:

1) Ўхшатиш эргаш гап тарзида. Эркаланиб ётади, У ватан тупроғида, Ёш – ёш бола ётганидек, Онанинг кучоғида:

2) Изоҳловчи – изоҳланмиш: дала – супра, поя – ўқ:

3) Фразеологик бирикма: кўз қорачиғида сақламоқ: сувга тушган нондек:

4) Чиқиш келишиги: олтиндан қиммат:

5) – дай(- дек), - симон, - она, - омуз, - ларча, - часига қўшимчалари: гулдай, шарсимон, фидокорона, ҳайратомуз, мардларча, ҳарбийчасига.

6) Кўмакчилар: каби, сингари, қадар: боғловчи: гўё, гўёки: равиш: миоли, янглиғ, айнан.

7) эмас тўлиқсиз феъл: Билмаганлик айб эмас, билишни истамаганлик айб.

Фан: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **Аудитория**: **Мавзу:** Метафора, метонимия, синикдоха, муболаға **Калит сўзлар**: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ, **Соатлар сони**: (2 соат маъруза) **Маъруза матнини ишлаб чиқувчи:** Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова. **Маъруза матнини ишланган санаси**: 2011 йил июн **Иш жойи**: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси
Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси **Метод:** Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади. **Форма:** савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш. **Воситалар (**техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман қоғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор. **Назорат:** Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали **Баҳолаш:** Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.
Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги.	

Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш. Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш. Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нутқ қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи. Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос хусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати

Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:

Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса	Дарсни якунлаш	5 мин.

	ясайди ва дарсни якунлайди		
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

11 – мавзу. Метафора, метонимия, синикдоха, муболаға

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

МЕТАФОРА

Грекча сўз бўлуб кўчим деган маънони билдиради. Нарса ҳодисаларнинг шаклан ўхшашликка асосланиб бирининг номи иккинчисига кўчиши метафора дейилади. Бошқача айтганда метафорани яширин ўхшатиш дейиш мумкин. Ўхшатишдан фарқи шундаки, унда ўхшатилган ва ўхшаган нарса

мавжуд бўлса метафорада фақат ўхшатилган нарса мавжуд бўлади, ўхшаган нарса эса тушириб қолдирилади.

Тузилишига кўра икки хил бўлади: содда метафора – бир сўздан иборат бўлади. Гумбаз (осмон), илон (совуқ одам), арслон, лочин (кучли) тулки (айёр).

Мураккаб метафора – иккидан ортиқ сўздан иборат бўлади. Пўлат от, зангори кема, зангори олтин, пўлат қуш. Демак, метафорани қўллаган нутқ соҳиби сўзининг ўз ва кўчма маънолари ҳамда улар ўртасидаги яқинлик ва ўхшашликни яхши билиши лозим. Бадиий адабиётда метафорадан унумли фойдаланилган. Шеъриятдаги ташбеҳ саънати ўхшатиш ва метафорага асосланади.

МЕТОНИМИЯ

Грекча сўз бўлиб бошқача ном бериш деган маънони билдиради. Метонимия ҳам сўзларнинг кўчма маъносига асосланади. Маъно кўчиши алоқадорлик асосида бўлади, яъни бир – бирига алоқадор бўлган нарса ҳодисаларнинг номи иккинчисига кўчади: Навоийни олдим қўоимга (асар). Бир лаганни туширдим (палов). Қўлда пўлат ширқиллар (қилич). Мажлисга бутун қишлоқ келди (одамлар). Мажлис қарор қилид (одамлар).

СИНЕКДОХА

Бутун номи билан унинг қисми ёки қисм номи билан бутунни аташ орқали маъно кўчиши синекдоха дейилади. Бир умр тирноққа зор бўлиб ўтди (тирноқ – фарзанд). Калнинг нимаси бор, темирдан тароғи бор (кал одам). Мўйлов тутокиб кетди (мўйлов – одам). Гунохи не эди у тилла бошнинг (тилла бош – одам).

МУБОЛАҒА

“Катталаштириш”, “кучайтириш” маъносини билдиради. Бадиий тимсол ҳолатини бўрттириб, кучайтириб ифодалайди.

Меҳр эмас, оҳим ўтидан кўкка етмиш бир шарар,

Айб эмасдур гар десам: “Дам урсам афлок ўртанур”.

(А. Навоий)

Кўкдаги қуёш ошиқ ерда чеккан оҳ ўтининг бир учқуни эмиш.

Муболаға уч турга бўлинади: таблиғ, иғроқ, ғулув.

Таблиғ. Ақлан ишониш мумкин, ҳаётда ҳам рўй бериши мумкин бўлган муболаға:

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,

Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.

Иғроқ. Ақлан ишониш мумкин бўлса ҳам, ҳаётда юз бериши мумкин бўлмаган муболағадир. Шириннинг оти оёқлари чирмашиб йиқилай деганда отни кўтариб олди ва Ширинни ҳам бирга кўтарди, 1,5 , 2 км йўлни босади.

Кўтарди орқасига баддони,

Нечунким бадно ул дилрабони

... чу икки уч йиғоч ғом урди шайдо.

Ғулув. Ақл бовар қилмайдиган, ҳаётда ҳам юз бериши мумкин бўлмаган муболаға:

Ҳакр қизил гулким, юзинг шавқида олиб исладим,

Еткач оҳим шуъласи они сариғ гул айладим.

Ошиқ қизил юзли севгилисини соғиниб

Қизил гулни хидлаган экан, унинг оҳи шуъласидан у сариқ гулга айланибди.

Фан: "Ўқитувчи – нутқ маданияти" **Аудитория:** **Мавзу:** Аллегория **Калит сўзлар**: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ, **Соатлар сони**: (2 соат маъруза) **Маъруза матнини ишлаб чиқувчи:** Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова. **Маъруза матнини ишланган санаси**: 2011 йил июн **Иш жойи**: Ўзбекистон давлат консерваторияси. "Шарқ мусиқаси" факультетининг "Тилларни ўрганиш" кафедраси
Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ) Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи.
Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш.	Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги
Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут	

қисмлари: кириш, асосий қисм, хулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати
Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:			
Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

12 – мавзу. Аллегория

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

АЛЛЕГОРИЯ

Грекча сўз бўлиб киноя, қочириқ, кесатик деган маънони билдиради. Мавҳум тушунчалар аниқ нарса билан алмаштирилади.

Элга берсанг ошингни, эрлар силар бошингни,

Итга берсанг ошингни, итлар ғажир бошингни.

Кўрпанга қараб оёқ узат.

Шу ўринда ит – ёмон киши, кўрпа – аҳвол, терисига сомон тиқмоқ – койиш. Кўпроқ масал, эртак жанрида, публисцистик услубда ишлатилади.

СИМВОЛ – РАМЗ

Тонг – ёшлик, қувноқлик, бахт рамзидир.

Тун – бахтсизлик, ўлим, ўлим рамзи: қора совуқлик рамзи.

ИРОНИЯ (КЕСАТИК)

Грекча зимдан куйиш, кесатиш маъносини билдиради. Сўзларни ўз маъносини қарама – қарши маънода қўллаб, бирор киши унинг қилиғи ёки ҳодисаустидан кесатиб, масхаромуз кулади. Навоий, Қўрқма! (Узунни олиб томоша қилади) Катта хизматлар эвазига мукофот қилиб берса арзийдиган узук. Ма!

АНТИФРАЗА

Ирониянинг бир кўриниши бўлиб бирор шахс ёки нарсага хос бўлган у ёки бу ижобий хусусият кулгили иҳанг билан инкор қилиниб ёзувда у қўштиронқ ичига олинади.

Эгамберди пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп “ачинди” ва ерни ҳайдаб олиш учун битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин “кичкинагина” шарти бор.

САРКАЗМ

Грекча сўз бўлиб аччиқ заҳарханда, истеҳзоли таъна, пичинг демакдир. Иронияга яқин туради. Кўпроқ сатирик асарларда қўлланилади. Шахснинг, нарса ҳодисаларнинг салбий томонлари фош қилинади.

Навоий. Хафа бўлма Гулим, замон янглишлар билан тўла. Итнинг боши мистабоқда, азизларнинг боши эса ерда депсалади.

Ҳусайн. Нечун аввалроқ билмадим. Янглишдим. Навоий. Раҳнамо иблис бўлгач, янглишиш табиийдир.

ПЕРИФРАЗ

Грекча айлана, атроф бошқача гапираман демакдир. Перифразада нарса ва у алмаштирилган тасвирий ифода ўртасида боғлиқлик, яқинлик бўлиши керак.

“... шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнакларни бердилар” (кўзойнак – Чехов)

“Навоий”нинг муаллифи Ойбек Гап кўп, кўмир оз. Бўш қоп тик турмас.

Перифразаларга ҳаддан ташқари кўп мурожаат қилиш ижобий ҳодиса эмас.

ЖОНЛАНТИРИШ

Жонсиз нарсаларни инсон каби ҳаракат қилдириш, фикрлатиш, сўзлатиш, жонлантириш дейилади. Аллегорияда ҳайвонлар орқали инсонлар тушунилади. Жонлантиришда эса одамлар тушунилади. Ташхис ва интоқ санъати жонлантиришга асосланади.

Кун пардага кириб юзунг ойи ҳаёсидан,

Йиғлар ўзию, орага тортар саҳобини.

Қуёшга инсоннинг уялиш ва йиғлаш хусусиятлари кўчирилган.

АПОСТРОФА

Бунда жонсиз нарса ҳаракат қилмайди, балки унга жонли нарсадек муножат қилинади:

Сиёҳдон, омон бўл, ишчан ҳамдамим,

Ишонки, сўққабош бўлмагайсан ҳеч!

Сени кўп безовта қилди қаламим,

Сен ҳам ухлатмагин мени эрта – кеч!

<u>Фан</u>: “Ўқитувчи – нутқ маданияти” **<u>Аудитория</u>:**

<u>Мавзу:</u> Услубий фигуралар

<u>Калит сўзлар</u>: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ,

<u>Соатлар сони</u>: (2 соат маъруза)

<u>Маъруза матнини ишлаб чиқувчи</u>: Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова.

<u>Маъруза матнини ишланган санаси</u>: 2011 йил июн

<u>Иш жойи</u>: Ўзбекистон давлат консерваторияси. “Шарқ мусиқаси” факультетининг “Тилларни ўрганиш” кафедраси

Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ)

Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

<u>Метод:</u> Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик**):** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси. Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи – умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи.
Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш.	Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги
Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари.

	Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати
Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:

Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**

1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса ясайди ва дарсни якунлайди	Дарсни якунлаш	5 мин.
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

13 – мавзу. Услубий фигуралар

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари.

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

УСЛУБИЙ ФИГУРАЛАР

Услубий фигуралар тингловчига ҳиссий таъсир кўрсатувчи, нтқнинг таъсир кучини оширувчи синтактик воситалардир. Аслини олганда, услубий фигуралар ва троплар бир бирини тўлдиради, бири иккинчисига аниқлик киритади.

Такрорлар сукут, риторик сўроқ, антитеза, градация, кўпбоғловчилик ва боғловчисизлик, инверсия, эллипсис кабилар услубий фигураларнинг асосий кўринишларидир.

АНТИТЕЗА

Грекча сўз бўлиб қарама – қарши қўйиши маъносини билдиради. Ифодалиликни кучайтириш учун қарама – қарши тушунчаларни, фирк, тимсол, нарсаларни, шахсларнинг характерларини қиёслаш ёки бир хил нарса ҳодисаларнинг даража жиҳатдан қарама – қарши ҳолатини тасвирлаш учун фойдаланилади. Икки қарама – қарши қўйилган белги ёки хусусият эса бири иккинчисини инкор қилади:

Нетиб ўлмайки сабрин оздин – озу, шавқ кўптин – кўп,

Ул ойнинг ҳусни кўптин – кўп, вафоси оздин оз эрмиш.

(А. Навоий)

Мумтоз шеъриятдаги тазод санъати ҳам антитезага асосланади ва ундан таъсирчан бадиий тимсоллар яратишда кенг фрйдаланади:

Раҳм қилғил бандаға, эй шоҳ, ул тенгри учун,

Ким этар бизни гадо ул сизни султон айлаган.

Антитеза асосан антонимларга асосланади. Лекин, ҳар доим эмас. Антитезада фикр қарама – қаршилиги назарда тутилади: “Таажжуб ... янгича аза, янгича базм. Кўзларда ёш, лабларда кулгу. Эгниларида қора либос, қўлларида қизил шароб”. Ўзбек тилида кулгу ва йиғи, қора ва оқ сўзлари антоним бирликларини ташкил этади. Келтирилган мисолда эса кулгу ва ёш, қора ва қизил сўзлари қарама – қарши қўйилиб антитеза ҳосил қилинган.

ГРАДАЦИЯ

Лотин тилидан олинган бўлиб зинопоя, яъни аста – секин юқорига кўтарилиб бориш ёки юқоридан пастга бориш маъносини билдиради.

Градация нарса, белги, хусусият ёки ҳаракатни биридан иккинчисини кучлироқ ёки кучсизроқ маъно оттенкали синонимик ёки бир хил таркибдаги сўзлар воситасида кучайтириб ёки сусайтириб тасвирлашдир.

Навбатдаги сўз олдинги сўзнинг маъносини кучайтириб берса климакс, аксинча сусайтириб берса антиклимакс дейилади.

Ювиб

Тараб

Севиб

Ўпиб

Қучиб

Опичлаб

Эй бахтларни балоғатга етказган она.

Кўтаринки руҳ билан ёзилган шеърий асарларда учрайди. Махсус оҳангга эга бўлади. Агар маъно кучайтирилган бўлса кейинги сўз олдинги сўздан кўтаринки оҳанг билан, аксинча, маъно сусайтирилган бўлса тушувчан тон яъни оҳанг билан талаффуз қилинади.

РИТОРИК СЎРОҚ

Одатда сўроқ гаплар сўзловчига номаълум бўлган нарса ҳодиса ва ҳаракатларини сўраш учун ишлатилади. Албатта, сўроқ жавоб талаб қилади. Лекин, сўроқнинг шундай тури ҳам борки, у жавоб талаб қилмайди, ҳис – ҳаяжон билан айтилади, яширин тасдиқ ёки яширин инкорни ифодалайди. У риторик сўроқдир. Бошқача айтганда сўроқда жавоб мужассам бўлади. Риторик сўроқ гапларда оҳанг муҳим бўлиб у тасвирийликни оширади, таъсирчанликни тасвирлайди. Масалан: Фарзандни ким севмайди?! (Ҳаммасевади – яширин тасдиқ). Ўзингдан чиққан балога, қаерага борасан давога?! (Ҳеч қаерга – яширин инкор).

Кўп боғловчилик ва боғловчисизлик

Сўзловчи баъзан нутққа шошилинч тус беради. Унда боғловчиларни атайлаб тушириб қолдиради. Гап бўлаклари орасидаги алоқа интонация ёрдамида ифодаланади. Демак, боғловчисизлик нутққа тезкорлик руҳини бағишлайди: ўз элини тупроғини, тилини, маданиятини жон дилидан кўрмаган одам ўзга халқларни, ўзга ўлкаларни, ўзга тил ва ўзга маданиятини ҳурмат қила олмайди.

Кўп боғловчилик эса боғловчисизликки қарши туради, яъни нутққа сокинлик, таъкидлаш маъносини беради. Менинг халқимни рўёбга чиқарган, шод ва бахтиёр қилган, нон ва ош, эътибор ва обрў берган нарса, дўстликдир.

ЭЛЛИПСИС

Грекча сўз бўлиб тушириб қолдириш демакдир. Матндан осонгина билиб олинадиган сўзнинг атайлаб тушириб қолдирилиши эллипсис: дейилади.

Ихчамликни таъминлайди. Юқоридаги гапларга изоҳ, аниқлик киритиш учун хизмат қилади. Нутққа кескинлик, шошилинч тус беради. Халқ мақолалари, ҳикматли сўзлар, фразиологик ибораларда ҳам эллипсис ҳодисаси мавжудир. Ер – олтин, меҳр – кўзда.

ТАКРОР

Аллитерация, анафора, қофия (рифма), ассонанс, консонас, манорим, плеоназм, тавтология, қўшиқлардаги нақорат кабилар такрорнинг турли хил кўринишлари сифатида талқин қилинади.

Такрорланаётган тил ҳодисаларининг материали жойланиш ўрнига кўра фарқланади.

<u>Фан</u>: "Ўқитувчи – нутқ маданияти" **<u>Аудитория</u>:** **<u>Мавзу:</u>** Нутқ услублари ва нутқ маданияти **<u>Калит сўзлар</u>**: Нотиқ, нутқ таъсирчанлиги, миллий нутқ, оммабоп нутқ, бошқарув, муомала маданияти, нотиқлик, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ маданиятининг омиллари, хусусий нутқ, **<u>Соатлар сони</u>**: (2 соат маъруза) **<u>Маъруза матнини ишлаб чиқувчи</u>:** Ф.Ф.Н. Доцент С. Рахмонова. **<u>Маъруза матнини ишланган санаси</u>**: 2011 йил июн **<u>Иш жойи</u>**: Ўзбекистон давлат консерваторияси. "Шарқ мусиқаси" факультетининг "Тилларни ўрганиш" кафедраси
Мавзунинг қисқача таърифи (Давлат талабларига мувофиқ) Бошқарувда муомаланинг ўрни. Меҳнат жамоасини жипслаштириш, уни

ташкилот вазифаларини бажаришга сафарбар этишда муомала маданиятининг роли. Муомаланинг маънавий қадриятлар ва адолат принципларига амал қилишининг аҳамияти. Муомаланинг инсон меҳнатини қадрлаш ва рағбатлантиришдаги ўрни. Раҳбар мавқеи ва таъсирини оширишда муомаланинг аҳамияти. Ишонтириш - нотиқлик санъатининг асоси.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятида миллий ва халқ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш вазифалари ҳақида. Раҳбар кадрларнинг меҳнат жамоаси ва фуқаролар билан муносабатларини ўзаро ҳамкорлигига эришишида миллий маънавий қадриятлар ва ўзаро муомала маданиятини ривожлантириш масалалари.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Баҳс-мунозара, амалий машғулот, шахсий машғулот шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъанавий яккахонлик услубидан воз кечилади, аксинча, маърузаларни тингловчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлар билан омухта равишда ўтказиш кўзланади.

Форма: савол-жавоб, баҳс-мунозара, индивидуал ишлаш, кичик гуруҳларда ишлаш, жамоа билан катта гуруҳда ишлаш.

Воситалар (техник ва дидактик)**:** тарқатма материал, 5 та ватман коғоз, маъруза асосидаа тайёрланган презентация слайдлари, маркерлар, скоч, доска, компьтер, проектор.

Назорат: Оғзаки назорат, ўз-ўзини назорат қилиш, савол-жавоб, тест орқали

Баҳолаш: Рағбатлантириш, гуруҳлар ишини баҳолаш.

Дарс (маъруза)нинг мақсад ва вазифалари:

Мақсадлар:	Вазифалар:
Таълимий: Нотиқлик ва воизлик санъатининг нутқ маданияти билан вобасталиги. Жонли сўзнинг кучи ва жозибаси.	Таълимий савол: Миллий нутқ маданияти равнақи –

Бошқарув ва нотиқлик санъати ва бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни, раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати ҳамда сўзлаш санъати хақида таълим бериш. Тарбиявий: Сўз ва амал бирлиги. Фикрлар баён этиш услубининг мулоқот ўрнатишдаги аҳамияти. Халқимизнинг нутқ маданиятига ҳурмат ва муҳаббатни ошириш. Ривожлантирувчи: Фикрнинг мантиқийлиги. Нут қисмлари: кириш, асосий қисм, ҳулоса. Таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик ижодий муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олиш.	умуммиллий тараққиётимизнинг узвий қисми. Нотиқлик санъатининг манбалари ва ривожланиш тарихи. Тарбиявий савол: Воизлик санъати ва унинг ўзига ҳос ҳусусиятлари. Панд-насиҳат. Ўзбек халқининг тил бойлиги Ривожлантирувчи савол: Раҳбар фаолиятида воизлик санъатидан фойдаланиш ўринлари. Танишув нутқи, ролли нутқ, пантомимика шакллари. Нотиқлик санъатида шахс манфаатлари ва миллий манфаатларинни уйғунлаштириш.
Кутилаётган натижалар:	
Дарс (маъруза) якунида тингловчи билади (Билим): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати (ижтимоий-сиёсий нутқ, академик нутқ маъруза, ижтимоий маиший нутқ, презентация, баҳс-мунозара), мант асосида натқ сўзлаш, .нутқни тайёрлаш жараёни ҳамда бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ҳақида билимлар олади	**Қайси саволлар берилади:** Тафаккур ва натқ мутаносиблиги. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бошқарув ва нотиқлик ҳақида Сўзлаш ва тинглаш қобилияти Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати

Дарс(маъруза) якунида тингловчи тушунади (Кўникма): Нотиқлик турлари ва нотиқлик маҳорати, адабий тил ва унинг нормаларини эгаллаш, монологик нутқ ҳамда диалогик нутқ, ҳақида тушунча ва тасаввурларга эга бўлади.	**Қайси саволлар берилади:** Ўзбекистон тарихида нотиқлик санъати. Мустақиллик даврида миллий нотиқлик санъатининг шаклланиши ва ривожланиши Нотиқлик санъати ва воизлик раҳбарлик салоҳиятидир. И.А.Каримовнинг таҳлил маҳорати ва нутқларининг таъсирчанлик сирлари.
Дарс(маъруза) якунида тингловчи бажара олади (Малака): Раҳбарлик фаолиятида сўзлардан ўринли фойдалана олади, бошқарувда нотиқлик турларини қўллайди, таълим муассасасида педагогик жамоа ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ишчанлик муҳитини яратишда нотиқлик санъатидан фойдалана олади.	**Қандай топшириқлар берилади:** Нутқ бойлигининг муҳим белгилари. Оғзаки нутқ лексикаси. Оммабоп нутқнинг ёзма шакли. Нутқда бадиийлик унсурлари ва нотиқнинг сўз қўллаш маҳорати (баҳс-мунозара, мажлис олиб бориш)

Дарс жараёни ва унинг босқичлари:

Ишнинг номи	**Бажариладиган иш мазмуни**	**Метод**	**Вақт**
1-босқич: Ташкилий қисм.	Дарс хонасининг дарсга тайёрлиги ҳолати, тингловчилар давомати текширилади.	Назорат қилинади	5 мин.
2-босқич: Рефлексия. Эҳтиёжларни аниқлаш	Тингловчиларни қизиқтирган ёки улар учун муаммо бўлган саволларни аниқлаш	Савол-жавоб	5 мин.
3-босқич: **Янги мавзунинг баёни**	Ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини тингловчиларга етказади ва гуруҳларда иш олиб боради.	Интерфаол усул	43 мин.
4-босқич: Мустаҳкамлаш	Мавзуни мустаҳкамлаш учун тингловчиларга қўшимча саволлар берилади.	Савол-жавоб	20 мин.
5-босқич: Баҳолаш. **Дарс якуни**	Дарс якунида фаол қатнашган тингловчилар рағбатлантирилади Ўқитувчи мавзуга қисқача хулоса	Дарсни якунлаш	5 мин.

	ясайди ва дарсни якунлайди		
6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа)	Тест топшириқлари Реферат мавзулари	Саволлар ва мавзулар рўйхати тақдим этилади.	2 мин.

14 – мавзу. Нутқ услублари ва нутқ маданияти

(2 соат)

РЕЖА:

1.Бошқарув ва нотиқлик.

2.Бошқарувда нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти

3.Нотиқ ва тингловчи ўртасидаги мулоқотни ташкил этиш усуллари

Дарс бошланишидан олдин синф парталари кичик гуруҳларда ишлаш услуби учун мослаб жойлаштирилади.

Гуруҳлар номи: Нутқ, Нотиқ, Воиз, Тингловчи, Мимика Мантиқ,

Дарс аввалида ўқитувчи бошқарув тушунчаси, нотиқлик санъати, бошқарувда нотиқлик санъатининг ўрни ва раҳбарнинг мулоқот ўрнатиш маҳорати, сўзлаш санъати, ҳамда тинглаш қобилияти хақида гапириб, берилган саволларга аниқ ва лўнда жавоб беради, сўнгра, гуруҳларга саволлар ёзилган карточкаларни тарқатади.

Ўзбек адабий тилида қуйидаги асосий услублар бор:

1) Услублар аро (нейтрал) сўзлар
2) Услубий хосланган сўзлар

Услублар аро (нейтрал) сўзларга услубнинг бирор турига мансублик белгиси мавжуд бўлмаган сўзлар киради. М: денгиз, ўрмон, сен, шу.

Услубий хосланган сўзларга услубнинг маълум бир турига хос бўлган сўзлар киради.

Улар 5 қисмга бўлинади:

1. Сўзлашув услуби. Кенг қўлланиладиган услублардан бири сўзлашув услубидир. Бу услубда адабий тил нормаларига риоя қилинади. Сўзлашув услубидаги нутқ кўпроқ диалогик шаклда бўлади. Икки ёки ундан ортиқ шахснинг репликасидан тузилган нутқ диалогик нутқ дейилади.

Сўзлашув услубининг ўзига хос лексик, грамматик ва бошқа белгилари бор. Қуйидаги ана шулардан айримларини кўрсатиб ўтамиз.

Сўзлашув услубининг китобий услубларда қўлланадиган таклиф қилди, собиқ, масалан каби сўзлар ўрнида чақирди, олдинги, бурунги, мисол учун каби сўзлар ишлатилади. Эргаш ака, Кумуш опа сингари бирикмаларда қўлланиладиган ака, опа каби сўзлар, эркалаш – кичрайтириш қўшимчалари сўзлашув услубида ишлатилади. Бу услубда оғзи қулоғида, жони чиқиб кетди каби иборалар – фразеологик бирликлар, мақол, матал, ҳикматли сўзлар кўп учрайди.

Унли товушларни чўзиш (бо:р, ке:л каби), айрим

Ундош товушларни чўзиб айтиш (маза – мазза, ҳақи – ҳаққи: энди мазза қилиб эртакни эшитинглар, ҳақини ол, ишчилар! Ва бошқлар) сўзлашув услубига хосдир. Сўзлашув услубида гапда сўзлар тартиби анча эркин бўлади. Кўпроқ содда гаплар, тўлиқсиз гаплар, ундалмали гаплардан фойдаланилади. Сўзлашув услубидаги оғзаки нутқда (баъзан ёзма нутқда ҳам) халқ тилидаги адабий бўлмаган қатлаиларнинг, масалан, оддий нутққа, шевага, вульгаризм ва бошқаларга хос сўз ва шаклларнинг салбий таъсири бўлади. Нутқ бундай камчиликлардан сақланишга ҳаракат қилиши зарур.

2. Илмий услуб. Фан ва техниканинг турли тармоқларига доир илмий асарлар, дарсликлар илмий услубда ёзилади. Илмий услуб фактик

маълумотлар асосида чиқарилган илмий хулосаларга (қоидалар, таърифларга) бой бўлиши билан бошқа услублардан фарқланади.

Илмий услубда ҳар бир фаннинг ўзига хос илмий терминларидан фойдаланилади, масалан: физика: энергия, киловатт, ток ўтказгич каби терминлар: математика: учбурчак, параллелепипед, конус, синус, теорема, гипотенуза, тенглама каби терминлар, тилшуносликда морфология синтаксис, сўз туркумлари, феъл, тусланиш, турланиш, кесим, бош бўлак каби терминлар ишлатилади.

Илмий услубда сўзлар ўз маъносида қўлланилади: қоида ёки таърифнинг мазмунини очишга хизмат қиладиган ажратилган бўлаклар, кириш сўз ва иборалар, шунингдек қўшма гаплардан кўпроқ фойдаланилади.

3. Расмий услуб. Ҳукуматимиз томонидан чиқарилган қарорлар, қонунлар, низомлар, халқаро ҳужжатлар расмий услубда ёзилади. Ариза, тилхат, справка, чақирув қоғози, таклифнома, шартнома, таржимаи хол, эълон, адрес, характеристика, ҳисобот каби ҳужжатлар ҳам расмий услубда бўлади. Бундай услубдаги ҳужжатлар қисқа, аниқ ва барча учун тушунарли қилиб тузилади. Расмий услубнинг ҳам ўзига хос лексик ва грамматик хусусиятлари мавжуд: сўзлар ўз маъносида қўлланади. Кўпчиликка маълум бўлган айрим қисқартма сўзлар ишлатилади, ҳар бир соҳанинг ўзига хос терминларида фойдалиналади. Масалан: суд ишида ёки бухгалтерияда шу соҳанинг ўзига тегишли сўз ва терминлари ишлатилади: мактаб иш қоғозларида мактаб директори, директор ўринбосари, синф раҳбари каби сўз ва бирикмалардан фойдалиналади.

Расмий услубда кўпинча дарак гаплардан: қарор, буйруқ, кўрсатма кабилар эса буйруқ гаплардан ҳам фойлиналади. Шунингдек бу услубда гап бўлаклари одатдаги тартибда бўлишга риоя қилинади.

4. Публицистик услуб. Ташвиқот тарғибот ишлари олиб боришда фойдаланиладиган нутқ публицистик услуб бўлади. Газета ва журналлардаги кўпгина мақолалар, оммавий, сиёсий темадаги докладлар ҳам публицистик

услубда ёзилади. Публицистик услубда ижтимоий – сиёсий лексика кўп қўлланади (давлат, сессия, қонун). Публицистик нутқда таъсирчан сўз ва бирикмалардан мақол ва афоризлардан фойдаланилади.

Публицистик услубда гап бўлаклари одатдаги тартибда бўлади: кесимлар буйруқ ва хабар майлдаги феъллар билан ифодаланилади: дарак, ҳис – ҳаяжон ва риторик сўроқ гаплардан, ёйиқ ундалмалардан, такрорий сўз ва бирикмалардан фойдаланилади.

5. Бадиий услуб. Бадиий асарларда (поэзия, проза, дарамматик асарлар) бадиий услубда бўлади. Бадиий асар кишига маълумот бериши билан бирга, образлар воситасида эстетик таъсир ҳам кўрсатади.

Ёзувчи бадиий асарларда тилнинг тасвирий воситалари (сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш, муболаға, киноя ва бошқалар) ёрдами билан воқеа – ҳодисага турли бўёқ беради, ўз ҳис – ҳаяжони, ички кечинмаларини қўшиб, асар мазмунини бадиий образлар орқали баён қилади. Бадиий услубда ёзувчи тилида мавжуд бўлган воситаларнинг ҳаммасидан фойдалана олади. Тасвирланаётган даврнинг руҳини акс эттириш учун эскирган сўзлар, янги пайдо бўлган сўзларни ҳам ишлатади.

Бадиий услубда, ўрни билан қаҳрамонлар нутқида адабий бўлмаган тил қатламларидан, оддий нутқ сўзлари, шева вульгаризм ва бошқалардан ҳали фойдаланилади. Булар қаҳрамонларининг харакатини яратишда ёрдам фойдаланилади. Шунинг учун бадиий асарлар услуби аралаш услуб ҳисобланади. Унда сўзлашув услубига хос ўринлар ҳам учрайди.

Шундай қилиб, ҳар бир зиёли ўз нутқини маданий бўлмоғига эришмоғи жоиз. Бунинг учун эса она тилининг бебаҳо неъматларидан фойдалана билиши, сўз қадрига ета олиши лозим. Бундан ташқари нутқнинг гўзал, латофатли, сермазмун бўлиши учун кишининг ўзи ҳам табиатан самимий, мусаффо бўлиши керак. Чунки ҳамма вақт ҳам чиройли сўзларни қаторлаштириб ташлаш, баланпарвоз жумлалар тузиш билангина маданий нутққа эришиб бўлмайди.

Кайковуснинг таъбирича: “Ҳамма қобилиятларидан энг яхшиси нутқ қобилиятидир. Нутқни жуда яхши ва санъаткоронаўрганиб ол, доимо гапга чечан бўлишга харакат қил ... Нутқи ширин кишининг меҳрибон кишилар ҳам кўп бўлади”.

Демак, нутқ маданияти олам – олам мазмунни гўзал ифодалаб беришга асосланади. Бу эса аввало тилни яхши билиш, ундан ўринли ва тўғри фойдаланиши малакасига эга бўлиш – нутқ маданиятини эгаллашдир. Мавзуни чуқур билиш, тушунарлилик, таъсирчан, аниқлик, мантиқийлик, софлик, қисқалик ва лўндаликни таъминлаш тингловчиларнинг диққатини тортиш, фикрларни мукаммал баён қилиш нутқ орқали амалга оширилади.

Ҳазрат Мир Алишер Навоий “Маҳбубул қулуб” асаридан истеъфода этганларидек: “Кўнгил хазинасининг қулфи – тил”.

У хазинанинг калитини – сўз бил.

Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Кўп бемаза сўзлайдиган эзма – кечалари тонг отгунча тинмай хурадиган итга ўхшайди.

Хушсухан одам юмшоқлик билан дўстона сўз айтади: кўнгилга тушиши мумкин бўлган юз ғам – унинг сўзи билан даф бўлади. Сўзда ҳар қандай яхшиликнинг имкони бор. Тилингни ихтиёрини қўлингда асрагил: сўзингни эҳтиётлик билан сўзла. Вақтида айтиш керак бўлган сўзни асрама: айтиш керак бўлмаган гапнинг яқинига йўлама. Сўз борки, эшитувчининг танига жон киргизади: сўз борки сўзловчининг бошини елга учиради.

Айниқса, маданиятнинг бир бўлаги бўлган нутқ маданиятини эгаллаш, уни санъат даражасига кўтариш бўлажак санъаткорнинг бурчига айланмоғи жоиздир.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 27 январ қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” номли маърузаси Т., “Ўзбекистон”, 2010
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий - иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 29 январ мажлисидаги “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли маърузаси Т., “Ўзбекистон” 2010
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.:Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И.А.Жамиятимиз мафкураси халқни - халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. -Т.:Ўзбекистон, 1998.
5. Каримов И.А.Ҳушёрликка даъват.-Т.:Ўзбекистон, 1999.
6. Каримов И.А.Бизнинг бош мақсадимиз -жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир (Ўзбекистон Республикасининг иккинчи чақириқ Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси).-Т.:Ўзбекистон, 2005.
7. Каримов И.А.Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида.-Т.:Ўзбекистон, 2005.
8. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маъруза, 2007 йил 30 август).-Т.:Ўзбекистон, 2007.

9. Каримов И.А.Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.:Маънавият, 2008.
10. Каримов.И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришдир. Т., 2008.
11. Каримов И.А Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор Т., “Ўзбекистон” -2009
12. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози,Ўзбекисто шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.
13. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб.-Т.:Ғофур Ғулом номидаги нашриёт, 1993.
14. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично.-Т: Шарк, 1992.
15. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. Современная риторика.2-е изд. -Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
16. Политические коммуникации. Учебное пособие./Петрунин Ю.Ю. и др. -М.: Аспект Пресс, 2004.
17. Кнорринг В.И. Основы искусства управления. Учебное пособие.-М.: Дело, 2003.
18. Жуманиёзов Р., Салимов С. Ғоявий тарбияда нотиқлик санъати. 16.-Т.,2002.
19. П.Маҳмудов Н. Ўзимиз ва сўзимиз.-Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт, 1997.
20. Ортиқов А.,Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати.-Т., 2002.
21. Қўнғиров Р.,Бегматов Э.,Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва усубият асослари.-Т.:Уқитувчи, 1992.
22. Де Ларошфуко Ф., Паскаль Б., де Лабриюйер Ж. Суждения и афоризми.-М.:Изд-во политической литературм, 1990.